तत्र मुञ्चेदसृक् शृङ्गजलौकःसूच्यलाबुभिः ।
प्रच्छनैर्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥
रुग्दाहतोदरागार्त्तादसृक् स्राव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तु वै चिमिचिमाकण्डूरुग्दूयनाद्धरेत् ॥
देशाद्देशं व्रजत् स्राव्यं शिराभिः प्रच्छनेन वा ।
अङ्गग्लानौ तु न स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ॥
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुशिरामयान् ।
ग्लानिञ्चापि ससङ्कोचां कुर्य्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥
खाञ्ज्यादीन् वातरोगांश्च मृतुञ्चात्यवसेचनात् ।
कुर्य्यात् तस्मात् प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ १२ ॥
विरेच्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्वस्तिकर्म्म च ॥
सेकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते विशेषन्तु निबोध मे ॥ १३ ॥
बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ १४ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
विरेचनैर्घृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
शीतैर्निर्व्वापणैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं मृदु नात्यर्थं स्नेहसेकौ विलङ्घनम् ।
कोष्णालेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ।

विदाहशोथरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत्।
उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषबलं बुद्धा चरेत् क्रियाम् ॥ १५ ॥
दिवास्वप्नं ससन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा।
कटूष्णं गुर्व्वभिष्यन्दि लवणाम्लञ्च वर्ज्जयेत् ॥ १६ ॥
पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः।
भोजनार्थे रसार्थे तु विष्किरप्रतुदा हिताः ॥
आढ़क्यश्चणका मुद्गा मसूराः समुकुष्टकाः।
यूषार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥
सुनिषस्मकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरीः।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्च्चलं तथा ॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत्।
व्यञ्जनार्थं तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम्।
एतदेव पुनः सर्व्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ १७ ॥
श्रावणीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकैः समैः।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ १८ ॥
बलामतिबलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम्।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नामृद्धिञ्च पेषयेत् ॥
घृतं चतुर्गुणं क्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत्।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ १९ ॥
त्रायन्तिका तामलकी द्विकाकोली शतावरी।
कशेरुका कषायेण कल्कैरेभिः पचेद्घृतम् ॥

दत्त्वा पक्षकद्राक्षाकाश्मर्य्यमधुरसान् समान् ।
पृथग्विदार्य्याः स्वरसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
एतत् प्रायौगिकं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥ २० ॥

इति पारुषकं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्गपर्णीं महामेदां माषपर्णीं शतावरीम् ॥
शङ्खपुष्पीमवाक्पुष्पीं रास्नामतिबलां बलाम् ।
पृथग्द्विपलिकान् कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
पादशेषं समं क्षीरं धात्रीक्षुच्छागलान् रसान् ।
घृताढ़केन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्य्यफलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मवीजं पुनर्नवाम् ॥
नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं वृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यमुरुमानं निकोठकम् ॥
खर्ज्जूराक्षोटवातामसुञ्जाताभिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढ़के सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥
सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय सुगुप्तं सन्निधापयेत् ।
कृतरक्षाविधं तच्च प्राशयेद्वसस्मितम् ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं हिक्कां स्वरभेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं प्लीहानं वातशोणितम् ॥
क्षतशोषमपस्मारमश्मरीं शर्करान्तथा ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गञ्च नाशयेत् ॥

बलवर्णकरं धन्यं बलीपलितनाशनम्।
जीवनीयमिदं सर्पिर्वृष्यं वन्ध्यासुतप्रदम्॥ २१॥

इति जीवनीयं घृतम्।

द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम्।
पिबेद्घृतं तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम्॥ २२॥
जीवकर्षभकौ मेदामृष्यप्रोक्तां शतावरीम्।
मधुकं मधुपर्णीञ्च काकोलीद्वयमेव च॥
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ दशमूलं पुनर्नवाम्।
बलामृताविदारीश्च साश्वगन्धाश्मभेदकाः॥
एषां कल्ककषायाभ्यां सर्पिस्तैलञ्च साधयेत्।
लाभतश्च वसामज्ज धान्वप्रातुदवैष्किरम्॥
चतुर्गुणेन पयसा तत् सिद्धं वातशोणितम्।
सर्व्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन् घोरांश्च वातजान्॥ २३॥
स्थिरा श्वदंष्ट्रा वृहती शारिवा सशतावरी।
काश्मर्य्याण्यात्मगुप्ता च वृश्चीरं द्वे बले तथा॥
एषां क्वाथे चतुःक्षीरे पृथक् तैलं पृथग् घृतम्।
मेदाशतावरीयष्टीजीवन्तीजीवकर्षभैः॥
पक्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाध्यर्द्धशर्करा।
खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे॥ २४॥
तैलं पयः शर्कराञ्च पाययेद्वा सुमूर्च्छिताम्।
सर्पिस्तैलवसाक्षौद्रैर्मिश्रं वापि पिबेत् पयः॥
अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसः ससितोपलः।
पाने प्रशस्यते तद्वत् पिप्पलीनागरैः शृतः॥

बलाशतावरीरास्नादशमूलैः सपीलुभिः ।
श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्त्तिघ्नं शृतं पयः ॥
धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तेऽनिलात्मके ॥ २५ ॥
क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥
कषायममृतानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ २६ ॥
काश्मर्य्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरूषकाम् ।
शृतां पिबेद्विरेकार्थं लवणक्षौद्रसंयुताम् ॥
त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत् क्षौद्रेण संयुतम् ।
धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ॥ २७ ॥
योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् तं विरेचयेत् ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्ज्ञात्वा वातं मलावृतम् ॥
निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ।
न हि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २८ ॥
वस्तिवंक्षणपार्श्वोरुपर्व्वास्थिजठरार्त्तिषु ।
उदावर्त्ते च शस्यन्ते निरूहाः सानुवासनाः ॥
दद्यात् तैलानि चेमानि वस्तिकर्म्मणि बुद्धिमान् ।
नस्याभ्यञ्जनसेके च दाहशूलोपशान्तये ॥ २९ ॥
मधुपर्ण्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ।
तैलाढकं समक्षीरं पचेत् कल्कैः पलोन्मितैः ॥
शतपुष्पावरीमूर्व्वापयस्यागुरुचन्दनैः ।

स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिषड्ग्रकैः ।
जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखबालकैः ॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठाशारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
चतुःप्रयोगात् तद्धन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥
सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्व्वगात्रानुगं तथा ।
वातासृक्पित्तदाहार्त्तिज्वरघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ३० ॥

इति मधुपर्ण्यादितैलम् ।

मधूकस्य शतं द्राक्षा खर्ज्जूराणि परूषकम् ।
मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥
काश्मर्य्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।
शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मिंस्तैलाढकं पचेत् ॥
तथामलककाश्मर्य्यविदारीक्षुरसैः समैः ।
चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥
कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥
जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
नस्याभ्यञ्जनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥
वातव्याधिषु सर्व्वेषु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥
सुकुमारकमित्येतद् वातास्रामयनाशनम् ।
स्थिरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥ ३१ ॥

इति सुकुमारकतैलम् ।

गुडूचीं मधुकं कृष्णं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
रास्नामेरण्डमूलञ्च जीवनीयानि चाभतः ॥
पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं तथा ।
कोलबिल्वयवान् माषान् कुलत्थांश्चाढ़कोन्मितान् ॥
काश्मर्य्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽम्भसि ।
साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् ॥
तैलद्रोणं पचेत् तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
पिष्ट्वा त्रिपलिकांश्चैव चन्दनोशीरकेशरान् ॥
पत्रैलागुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलञ्चैव तत् सिद्धं सार्व्वयौगिकम् ॥
वातरक्ते क्षते क्षीणे भारार्त्ते क्षीणरेतसि ।
वेपनोत्क्षिप्तभग्नानां सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥
योनिदोषमपस्मारमुन्मादं विषमज्वरम् ।
हन्यात् पुंसवनञ्चैतत् तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥ ३२ ॥
इत्यमृताद्यं तैलम् ।

पद्मवेतसयष्ट्याह्वफेनिलापद्मकोत्पलैः ।
पृथक् पञ्चपलैर्दर्भबलाचन्दनकिंशुकैः ॥
जले शृतैः पचेत् तैलप्रस्थं सौवीरसम्मितम् ।
लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥
मदयन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्य्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥
कुङ्कुमस्य पलार्द्धेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ ३३ ॥
इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीक्वाथसाधितम्।
स्यात् पिष्टैः सर्ज्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनैः॥
खुड्डाकपद्मकमिदं तैलं वातास्रदाहनुत्॥ ३४॥

इति खुड्डाकपद्मतैलम्।

मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे।
क्षीरे साध्यं शतकृत्वस्तदेवं मधुकाह्वतैः॥
सिद्धं देयं विषोन्मादवातास्रश्वासकासनुत्।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम्॥ ३५॥

इति शतपाकमधुपर्णीतैलम्।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं तथा।
सहस्रं शतपाकं वा वातासृग्वातरोगनुत्॥
रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रसादनम्।
जीवनं बृंहणं स्वर्य्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम्॥ ३६॥

इति सहस्रपाकं वा शतपाकं बलातैलम्।

गुडूचीक्वाथदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा।
सिद्धं मधुककाश्मर्य्यरसैर्वा वातरक्तनुत्॥ ३७॥
आरनालाढके तैलं पादसर्ज्जरसं श्रृतम्।
प्रभूते मथितं तोये ज्वरदाहार्त्तिनुत् परम्॥ ३८॥
समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्ज्जरससारिवम्।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम्॥ ३९॥

इति पिण्डतैलम्।

दशमूलश्रृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम्।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत् कोष्णेन सर्पिषा॥

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत्।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्त्तं कोष्णं दाहे तु शीतलैः॥
तद्वद्गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः।
निःक्वाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा भिषक्॥
द्राक्षेक्षुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकम्।
सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते॥ ४०॥
कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्मणिहारैः सचन्दनैः।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम्॥
चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे।
शयने पुलिनस्पर्शे शीतमारुतवीजिते॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्य्यः प्रियंवदाः।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम्॥ ४१॥
सरागे सरुजे दाहे रक्तं विस्राव्य लेपयेत्।
मधुकाश्वत्थत्वङ्मांसीवीरोडुम्बरशाद्वलैः॥
जलजैर्यवचूर्णैर्वा सयष्ट्याह्वपयोघृतैः।
सर्पिषा जीवनीयैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्त्तिदाहनुत्॥
एलाः पियालं मधुकं बिसं मूलञ्च वेतसाम्।
आजेन पयसा पिष्ट्वा प्रदेहो दाहरागनुत्॥
प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्व्वीमधुकचन्दनैः।
सितोपलैरकासक्तुमसूरोशीरपद्मकैः॥
लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवर्हणः।
पित्तरक्तोत्तरे त्वेते लेपा वातोत्तरे शृणु॥ ४२॥
वातघ्नैः साधिताः स्निग्धाः सक्षीरमुद्गपायसैः।

तिलसर्षपपिण्डैर्वाऽप्युपनाहा रुजापहाः ॥
औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥
स्तम्भतोदरुगायामशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसापि वा ॥
घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।
लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥
क्षीरपिष्टमुमालेपमेरण्डस्य फलानि च ।
कुर्य्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वां वानिलेऽधिके ॥ ४३ ॥
समूलाग्रच्छदैरण्डक्वाथे द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥
कल्कार्थे जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्वावरणच्छदान् ॥
बिल्वमात्रान् पृथक् पुष्पं काकुभञ्चापि साधयेत् ।
मधूच्छिष्टपलान्यष्टौ दत्त्वा शीतेऽवतारिते ॥
शूलेनैवाऽर्द्दिताङ्गानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
वातरक्ते स्रुते भग्ने खञ्जे कुष्ठे च शस्यते ॥ ४४ ॥
शोफगौरवकण्ड्वाद्यैर्युक्ते त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
मूत्रक्षारसुरापक्वघृतमभ्यञ्जने हितम् ॥
पद्मकं त्वक् समधुकं शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
सिद्धं समधुशुक्तं स्यात् सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥
क्षीरं तैलं गवां मूत्रं घृतञ्च कटुकैः शृतम् ।
परिषेके प्रशंसन्ति वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४५ ॥

लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंस्राक्षीरतिलैर्हितः।
श्लेष्मः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः सयक्तुभिः ॥ ४६ ॥
गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम्।
प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥
तगरं त्वक् शताह्वैला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका।
दारु व्याघ्रनखञ्चाम्लपिष्टं वातकफार्त्तिनुत् ॥
मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लपेषितम्।
मुहूर्त्तं लिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥
त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम्।
विड़ङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशां वृषकत्वचम् ॥
ऋद्धिं लाङ्गलिकां चव्यं समभागानि पेषयेत्।
कल्कैर्लिम्पायसीं पात्रीं मध्याह्ने भक्षयेत् ततः ॥
वर्ज्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोधिकानि च।
वातास्रे सर्व्वदोषेऽपि हितं शूलार्द्दिते परम् ॥ ४७ ॥
बुद्धा स्थानविशेषांश्च दोषाणाञ्च बलाबलम्।
चिकित्सितमिदं कुर्य्यादूहापोहविकल्पवित् ॥ ४८ ॥
कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा।
अतिवृद्धेऽनिलेनादौ शस्तं स्नेहनबृंहणम् ॥
व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः।
तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत् कफमेदसी ॥ ४९ ॥
बोधिवृक्षकषायन्तु प्रपिबेन्मधुना सह।
वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥
पुराणयवगोधूमशीध्वरिष्टसुरासवैः।

शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥
पश्चाद्दाते क्रियां कुर्य्याद् वातरक्तप्रसादनीम्।
गम्भीररक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्दा तद् विवर्ज्जयेत् ॥ ५० ॥
रक्तपित्ताधिके त्वामात् पाकमाशु नियच्छति।
भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव च ॥
तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणैः।
कुर्य्यादुपद्रवाणाञ्च क्रियां स्वां स्वाच्चिकित्सया ॥ ५१ ॥

तत्र श्लोकाः।

हेतुःस्थानानि मूलञ्च यस्मात् प्रायेण सन्धिषु।
कुप्यति प्राक् च तद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥
पृथग्भिन्नस्य लिङ्गञ्च दोषाधिक्यमुपद्रवाः।
साध्यं याप्यमसाध्यञ्च क्रिया साध्यस्य चाखिला ॥
वातरक्तस्य निर्द्दिष्टा समासव्यासतस्तथा।
महर्षिणाग्निवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ ५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
वातरक्तचिकित्सितं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तीर्थे दिव्यौषधिमतश्चित्रधातुशिलावतः ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥
विहरन्तं तपोयोगात् तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
कृष्णात्रेयं जितात्मानमग्निवेशोऽनुपृष्टवान् ॥
भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्य्यः परं नृणाम् ।
तद्विघातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥
तासां तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानाञ्च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥
इति शिष्येण पृष्टस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ॥ २ ॥
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे ।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।
जायन्ते वीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ ३ ॥
वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृप्तिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापरान् गदान् ॥
सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतनुरूक्षार्त्तवानिलात् ॥ ४ ॥
व्यापत् कट्वम्ललवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ।

दाहपाकज्वरोष्णार्त्ता नीलपीतसितार्त्तवा ॥
भृशोष्णाकुणपस्रावा योनिः स्यात् पित्तदूषिता ॥ ५ ॥
कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिञ्चेद् दूषयेत् स्त्रियाः ।
सशीतां पिच्छिलां कुर्य्यात् कण्डूग्रस्तामवेदनाम् ।
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्त्तववाहिनीम् ॥ ६ ॥
समाश्रित्य रसान् सर्व्वान् दूषयित्वा त्रयो मलाः ।
योनिगर्भाशयस्थाः स्वैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ॥
सा भवेद्दाहशूलार्त्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ७ ॥
रक्तपित्तकरैर्नार्य्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्त्तते योन्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजा ॥
योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।
सारजस्का मता कार्श्यवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ ८ ॥
योन्यामधावनात् कण्डूं जाताः कुर्व्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्ड्वा तयातिनरकाङ्क्षिणी ॥ ९ ॥
पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुप्तिरुजः स्त्रियाः ।
करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ १० ॥
मैथुनाद्तिबालायाः पृष्ठकट्यूरुवंक्षणम् ।
रुजयन् दूषयेद् योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥ ११ ॥
गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्द्दिश्वासविनिग्रहात् ।
वायुर्व्वृद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥
पाण्डुं सतोदमास्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
कफवातामयव्याप्ता सा स्याद् योनिरुपप्लुता ॥ १२ ॥
पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्गारधारणात् ।

पित्तसमूर्च्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः॥
शूना स्पर्शासहा सार्त्तिर्नीलपीतमसृक् स्रवेत्।
श्रोणिवङ्क्षणपृष्ठार्त्तिज्वरार्त्तायाः परिप्लुता॥ १३॥
वेगोदावर्त्तनाद् योनिमुदावर्त्तयतेऽनिलः।
सा रुगार्त्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्य विमुञ्चति॥
आर्त्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम्।
रजसो गमनादूर्द्ध्वं ज्ञेयोदावर्त्तिनी बुधैः॥ १४॥
अकाले वाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः।
कर्णिकां जनयेद् योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः॥
रक्तमार्गावरोधिन्यासा तया कर्णिकयान्विता।
सा योनिः सर्व्वभिषजा नामतः कर्णिनी मता॥ १५॥
रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत्।
दुष्टशोणितजं नार्य्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता॥ १६॥
व्यवायमतितृप्ताया भजन्त्यास्त्वन्नपीड़ितः।
वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्रोतसि संस्थितः॥
योनेर्मुखं वक्रयति सास्थिमांसानिलार्त्तिभिः।
भृशार्त्तिर्मैथुनासक्ता योनिरन्तर्म्मुखी मता॥ १७॥
गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन्।
मातृदोषादणुद्वारां कुर्य्यात् सूचीमुखी तु सा॥ १८॥
व्यवायकाले रुन्धन्त्या वेगान् प्रकुपितोऽनिलः।
कुर्य्याद्विरामत्रसङ्गार्त्तिं शोषं योनिमुखस्य च॥
षड़हात् सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम्।
सरुजं नीरुजं वापि या स्रवेत् सा तु वामिनी॥ १९॥

बीजदोषात् तु गर्भस्थमारुतोपहताशया ।
ऋतुदेषिणायस्तनी च षण्डी स्यादनुपक्रमा ॥ २० ॥
विषमदुःखशय्यातिमैथुनात् कुपितोऽनिलः ।
गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ॥
असंवृतमुखी सार्त्तिः सफेनार्त्तववाहिनी ।
मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्व्ववङ्क्षणशूलिनी । २१ ॥
इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतिर्योनिजा गदाः ॥
न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।
तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ॥
गुल्मार्शःप्रदरादींश्च वातादैश्चातिपीड़नम् ॥ २२ ॥
आसां षोड़श यास्त्वन्त्या आद्ये द्वे पित्तदोषजे ।
परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ॥
कर्णिन्यथपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ।
देहं वातादयस्त्वासां स्वैर्लिङ्गैः पीड़यन्ति हि ॥ २३ ॥
स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजास्वनिलापहम् ।
कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तकृतासु च ॥
श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः ।
सन्निपाते विमिश्रन्तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ २४ ॥
स्निग्धस्विन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत् पुनः ।
पाणिना नमयेज्जिह्मां संवृतां वर्द्धयेत् पुनः ॥
प्रवेशयेन्निःसृताञ्च विवृतां परिवर्त्तयेत् ।
योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥
सर्व्वां व्यापन्नयोनिन्तु कर्म्मभिर्वमनादिभिः ।

मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नामुपाचरेत् ॥
सर्व्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म्म विधीयते। २५ ॥
वातव्याधिहरं कर्म्म वातार्त्तानां सदा हितम्।
औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ॥
सवातघ्नौषधैर्नाड़ीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ॥
आक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः।
स्विन्नां कोष्णाम्बुसिक्ताङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः॥ २६ ॥
बलाद्रोणद्वयक्वाथे घृततैलाढ़कं पचेत्।
स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ॥
श्रावणीपिप्पलीमूलपीलुमाषाख्यपर्णिभिः।
शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ॥
पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं पेयं यथाबलम्।
वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं ददाति तत्॥ २७ ॥
काश्मर्य्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्द्दपरूषकैः।
पुनर्नवाद्विरजनीकाकनासासहाह्वयैः ॥
शतावर्य्या गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्घृतात्।
साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ॥ २८ ॥
पिप्पलीः किंशुकाजाजीवृषकं सैन्धवं वचाम्।
यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ॥
पिष्ट्वा प्रसन्नयालोड्य घृतभृष्टानि दापयेत्।
योनिपार्श्वार्त्तिहृद्रोगगुल्मार्शोविनिवृत्तये ॥ २९ ॥
वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम्।
पिबेत् सलवणैर्मद्यैः पिप्पलीकुञ्चिके तथा ॥

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले पयः शृतम्।
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वाथैश्च परिषेचयेत्॥
सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च।
समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्य्यं रुजापहम्॥ ३०॥
गुडूचीमालतीरास्नाबलामधुकचित्रकैः।
निदिग्धिकादेवदारुयूथिकाभिश्च कार्षिकैः॥
तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत्।
वातार्त्तानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः॥
वातार्त्तायाः पिचुं दद्याद् योनौ च प्रणयेत्ततः।
हिंस्राकल्कन्तु वातार्त्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत्॥
पञ्चवल्कस्य पित्तार्त्ता श्यामादीनां कफातुरा।
पित्तलानान्तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः॥ ३१॥
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च।
पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्य्याणि भिषजा तथा॥ ३२॥
शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीड़येत्।
रसेन क्षीरतुल्येन पचेत् तेन घृताढ़कम्॥
जीवनीयैः शतावर्य्या मृद्वीकाभिः परूषकैः।
पिष्टैः पियालैश्चार्द्धांशैर्द्विंयष्टिमधुकैर्भिषक्॥
सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम्।
दत्त्वा दशपलञ्चात्र सितायास्तद्विमिश्रितम्॥
ब्राह्मणान् प्राशयेत् पूर्व्वं लिह्यात् पाणितलं ततः।
योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनञ्च तत्॥
क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम्।

कार्मय्यां वातरक्तञ्च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
उन्मादारत्यपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ॥ ३३ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
गर्भदं पित्तलानाञ्च योनीनां स्याद्भिषग्जितम् ॥
योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्त्तिः संशोधनी हिता ।
वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्लक्तकैः कृता ॥
भावितं पयसार्केण यवचूर्णं ससैन्धवम् ।
वर्त्तिः कृता मुहुर्धार्य्या ततः सेच्या सुखाम्बुना ॥
पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्य्या योनिविशोधनी ॥ ३४ ॥
उदुम्बरशलाटूनां द्रोणमब्द्रोणसंयुतम् ।
सपञ्चवल्ककुलकमालतीनिम्बपल्लवम् ॥
निशां स्थाप्यं जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
लाक्षाधवपलाशत्वङ्निर्यासैः शाल्मलेन च ॥
पिष्टैः सिद्धन्तु तत् तैलं पिचुर्योनौ रुजापहः ।
सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्व्वीत सेचनम् ॥
पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ।
सप्ताहात्सिध्यति क्षिप्रमपत्यञ्चापि विन्दति ॥ ३५ ॥
उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भाविताद् तिलात् ।
तैलं क्वाथेन तस्यैव सिद्धं धार्य्यञ्च पूर्व्ववत् ॥ ३६ ॥
धातक्यामलकीपत्रस्रोतोजमधुकोत्पलैः ।
जम्ब्वाम्रमध्यकासीसलोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥

सौराष्ट्रिकादाड़िमत्वगुडुम्बरशलाटुभिः।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत्॥
तैलप्रस्थं पिचुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत् ततः।
कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहवस्तिञ्च दापयेत्॥
पिच्छिला स्राविणी योनिर्विप्लुतोपप्लुता तथा।
उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत् सस्फोटशूलिनी॥ ३७॥
करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाम्रजाम्बवैः।
जिङ्गिनीवृषमूलानां क्वाथैर्माध्वीकशीधुभिः॥
संयुक्तैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्रावविनाशनम्।
कुर्य्यात् सतक्रगोमूत्रशुक्तैर्वा त्रिफलारसैः॥
पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः॥
श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः।
पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः॥
सन्निपातसमुत्थायाः कर्म्म साधारणं मतम्। ३८॥
रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च॥
ततः कुर्य्याद् यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम्।
तिलचूर्णं दधि घृतं फाणितं शौकरी वसा।
क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम्॥
वराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्थोऽनिलाधिके।
शर्कराक्षौद्रयष्ट्याह्वनागरैर्वा युतं दधि॥
पयस्योत्पलशालूकबिसकालीयकाम्बुदान्।
सपयःशर्कराक्षौद्रानेकशोऽसृग्दरे पिबेत्॥ ३९॥
पाठाजम्ब्वाम्रयोर्मध्यं शिलोद्भेदं रसाञ्जनम्।

अम्बष्ठकीं मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरम्॥
वाह्लीकातिविषे विल्वं मुस्तं लोध्रं सगैरिकम्।
कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम्॥
कट्वङ्गवत्सकानन्ताधातकीमधुकार्ज्जुनम्।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत्॥
तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिवेत् तण्डुलवारिणा।
अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत्।
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम्॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्त्तयेत्।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम्॥ ४०॥

इति पुष्यानुगं चूर्णम्।

तण्डुलीयकमूलन्तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना।
रसाञ्जनञ्च लाक्षाञ्च छागेन पयसा पिवेत्॥
पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः।
पित्तानिलहरौ पैत्ते सर्व्वथैवास्रपित्तजित्॥
मधुकं त्रिफलां लोध्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु।
मद्यैर्निम्बगुडूच्यौ वा कफजेऽसृग्दरे हितम्॥
विरेचनं महातिक्तं पित्तजेऽसृग्दरे पिवेत्।
हितं गर्भपरिस्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत्॥ ४१॥
काश्मर्य्यकुटजक्वाथसिद्धमुत्तरवस्तिना।
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्न्याश्च हितं घृतम्॥ ४२॥
मृगाजाविवराहासृग्दध्यम्लक्षौद्रसर्पिषा।

अरजस्का पिबेत् सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ॥ ४२ ॥
कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु तु ।
कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ॥
गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा चौमं त्रिःसप्तभावितम् ।
मधुना किण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥
स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेदशोफहरञ्च तत् ॥ ४४ ॥
वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागतिचारिणी ।
आस्थाप्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलसूदनैः ।
स्नेहद्रवैस्तथाहारैरुपनाहैश्च युक्तितः ॥
शताह्वायवगोधूमकिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ।
बलाखुपर्णिकास्नेहैः संयावा धारणे मताः ॥ ४५ ॥
वामिन्युपप्लुतानाञ्च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ।
कार्य्यस्ततः स्नेहपिचुस्ततः सन्तर्पणं भवेत् ॥ ४६ ॥
शल्लकीजिङ्गिनीजम्बुधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।
कषायैः साधितः स्नेहपिचुः स्याद्विप्लुतापहः ॥ ४७ ॥
कर्णिन्यां वर्त्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।
वस्तमूत्रकृता धार्य्या सर्व्वञ्च श्लेष्मनुद्धितम् ॥ ४८ ॥
त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
दशमूलपयोवस्तिश्चोदावर्त्तानिलार्त्तिषु ॥ ४९ ॥
त्रैवृतेनानुवासश्च वस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ।
एतदेव महायोन्यां स्रस्तायाञ्च विधीयते ॥
वराहकुक्कुटवसा घृतञ्च मधुरैः शृतम् ।
पूरयित्वा महायोनिं बध्नीयात् क्षौमलक्तकैः ॥

प्रसूता सर्पिषाभ्यज्य क्षीरस्विन्नां प्रवेश्य च।
बध्नीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः॥
यच्च वातविकाराणां कर्म्मोक्तं तच्च कारयेत्।
सर्व्वव्यापत्सु मतिमान् महायोन्यां विशेषतः॥
न हि वातादृते योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति।
शमयित्वा तमन्यस्य कुर्य्याद्दोषस्य भेषजम्॥ ५०॥
रोहितकान्मूलकल्कं पाण्डरेऽसृग्दरे पिबेत्।
जलेनामलकीबीजकल्कं वा ससितामधुम्॥
मधुनामलकं चूर्णं रसं वा लेहयेच्च ताम्।
न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोध्रकल्कं तथा पिबेत्॥
आस्रावे क्षौमपट्टं वा भावितं तेन धारयेत्।
श्लक्ष्णत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम्॥
योन्या स्नेहाक्तया लोध्रप्रियङ्गुमधुकस्य च।
धार्य्या मधुयुता वर्त्तिः कषायाणाञ्च सर्व्वशः॥
स्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृताप्लुतैः।
सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः॥
कासीसं त्रिफलाकाक्षीसमङ्गाम्रास्थिधातकी।
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः॥
पलाशसर्ज्जजम्बुत्वक्समङ्गामोचधातकी।
सपिच्छिला परिक्लिन्ना स्तम्भनः कल्क इष्यते॥
स्तब्धानां कर्कशानाञ्च कार्य्यं मार्द्दवकारकम्।
धारयेद्वेशवारं वा कृशरां पायसं तथा॥
दुर्गन्धीनां कषायः स्यात् तौवरः कल्क एव च।

चूर्णं वा सर्व्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ ५१ ॥
एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।
अदुष्टे प्राकृते बीजे गर्भावक्रमणे सति ॥
पञ्चकर्म्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ।
परीक्ष्य वर्णैर्दोषाणां दुष्टिघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ ५२ ॥

भवति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
उक्ता विस्तरतः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ ५३ ॥
पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ भिषजां वरम् ।
आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानघ ॥
रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ।
तेषां हेतुं भिषक्श्रेष्ठ दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ॥
चिकित्सितञ्च कार्त्स्न्येन क्लैब्यं यच्च चतुर्व्विधम् ।
उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यश्च कीर्त्तितः ॥
तेषां निदानं लिङ्गञ्च चिकित्साञ्चैव तत्त्वतः ।
समासव्यासभेदेन ब्रूहि नो भिषजां वर ॥ ५४ ॥
तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
बीजं यस्माद्व्यवायेषु हर्षयोनिसमुत्थितम् ।
शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ ५५ ॥
यथा बीजमकालाम्बुकृमिकीटाग्निदूषितम् ।
न विरोहति सन्दुष्टं तथा शुक्रं शरीरिणाम् ॥ ५६ ॥
अतिव्यवायाद्व्यायामादसात्म्यानाञ्च सेवनात् ।
अकाले वाप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥

रूक्षतिक्तकषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वात् स्रवणाज्जरया तथा ॥
चिन्ताशोकादविस्रम्भाच्छस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
भयात् क्रोधादतीसाराद् व्याधिभिः कर्षितस्य च ॥
वेगाघातात् क्षयाच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शुक्रं संदूषयन्त्याशु तद्वक्ष्यामि विभागशः ॥ ५७ ॥
फेनिलं तनु रूक्षञ्च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाष्टमम् ॥ ५८ ॥
फेनिलं तनु रूक्षञ्च कृच्छ्रेणाल्पञ्च मारुतात् ।
भवत्युपहतं शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते ॥
सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ।
दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पित्तेन दूषितम् ॥
श्लेष्मणा बद्धमार्गन्तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ॥
स्त्रीणामत्यर्थगमनादभिघातात् क्षतादपि ।
शुक्रं प्रवर्त्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ॥
वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहते पथि ।
कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाष्टमम् ॥
इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ॥ ५९ ॥
स्निग्धं घनं पिच्छिलञ्च मधुरञ्चाविदाहि च ।
रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम् ॥ ६० ॥
वाजीकरणयोगोक्तैरुपयोगैः सुखैर्हितैः ।
रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥

दुष्टं यदा भवेद्रेतः तदा तत् समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
घृतञ्च जीवनीयं यच्चावनप्राश एव च ।
गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषान् व्यपोहति ॥
वातान्विते हिताः शुक्रे निरूहाः सानुवासनाः ।
ब्राह्मरसामलकीयञ्च पैत्ते शस्तं विरेचनम् ।
मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ।
कफोद्भवं शुक्रदोषं हन्याद्भल्लातकस्य च ॥
अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक् क्रियाम् ।
यथादोषं प्रयुञ्जीत दोषधातुभिषग्जितम् ॥
सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ।
प्रशस्ताः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म्म विशेषतः ॥ ६२ ॥
रेतोदोषोद्भवं क्लैव्यं यस्माच्छुद्ध्यैव सिध्यति ।
अतो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेश यथायथम् ॥
वीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ।
क्लैव्यं सम्पद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ॥ ६३ ॥
सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम् ।
न याति लिङ्गशैथिल्यात् कदाचिद् याति वा यदि ॥
श्वासार्त्तः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ।
म्लानशिश्नश्च निर्व्वीर्य्यः स्यादेतत् क्लैव्यलक्षणम् ॥
सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥
शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ।
शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥
अभिचारादविस्रम्भाद्रसादीनाञ्च संक्षयात् ।

वातादीनाञ्च वैषम्याद् विरुद्धाध्यशनाच्छ्रमात् ॥
नारीणामरसज्ञत्वात् पञ्चकर्म्मापचारतः।
बीजोपघाताद् भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्ब्बलः ॥
अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः।
हृत्पाण्डुकामलारोगतमकश्रमपीड़ितः ॥
छर्द्यतीसारशूलार्त्तः कासज्वरनिपीड़ितः।
बीजोपघातजं क्लैव्यं ध्वजभङ्गकृतं शृणु ॥ ६५ ॥
अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासात्म्यभोजनात्।
अत्यम्बुपानाद्विषमपिष्टान्नगुरुभोजनात् ॥
दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात्।
कन्यानाञ्चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥
दीर्घरोगां * चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम्।
दुर्गन्धां दुष्टयोनिञ्च तथैव च परिस्रुताम्।
ईदृशीं प्रमदां मोहाद् यो गच्छेत् कामहर्षितः ॥
चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः।
अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ॥
काष्ठप्रहारनिष्पेषात् शूकानाञ्चातिसेवनात्।
रेतसश्च प्रतीघाताद्ध्वजभङ्गः प्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥
श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपजायते।
स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ॥
मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि।
पुलाकोदकसङ्काशः श्यावः श्यावारुणप्रभः ॥

---

* दीर्घरोगीमिति पाठान्तरम्।

वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः।
ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा छर्द्दिश्चास्योपजायते॥
रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम्।
अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः प्रवर्त्तते।
वस्तौ वृषणयोर्वापि सेवन्यां वंक्षणेषु च॥
कदाचित् पिच्छिलो वापि पाण्डुः स्रावश्च जायते।
श्वयथुश्च भवेन्मन्दः स्तिमितोऽल्पपरिस्रवः॥
चिरादुपैति वा पाकं शीघ्रं वाथ प्रमुच्यते।
जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च॥
विशीर्य्यते मणिश्चास्य मेढ्रं मुष्कमथापि च।
ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यमित्येतत् समुदाहृतम्।
एतं पञ्चविधं केचित् ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि॥ ६७॥
क्लैव्यं जरासम्भवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु।
जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते॥
अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम्।
रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात्॥
बलवीर्य्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परिक्षयात्।
परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्रमात्॥
जरासम्भवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम्।
जायते तेन स क्षिप्रं क्षीणधातुः सुदुर्ब्बलः॥
विवर्णो दुर्ब्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्नुते।
एतज्जरासम्भवं हि चतुर्थं क्षयजं शृणु॥ ६८॥
अतीवचिन्तनाच्चैव शोकात् क्रोधाद्भयादपि।

ईर्ष्योत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकादिभिस्तथा । ईर्ष्योत्सुक्यशोकभयोद्वेगान् सदा बिभ्रति यो नरः ॥
कृशो वा सेवते रूक्षमन्नपानं तथौषधम् ।
दुर्ब्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ॥
असात्म्यभोजनो वापि हृदये या व्यवस्थितः ।
रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु ततो नृणाम् ॥
रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम् ॥
चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवतेऽति यः ।
तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति स क्षयम् ॥
घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ।
शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ॥ ६९ ॥
एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैब्यं चतुर्व्विधम् ।
केचित् क्लैब्यं त्वसाध्यन्तु ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ॥
वदन्ति शेफसश्छेदाद् वृषणोत्पाटनेन वा ।
मातापित्रोर्वीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ॥
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ॥
तत्र सम्पूर्णसर्व्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥ ७० ॥
चिकित्सितमतस्तूर्द्ध्वं समासव्यासतः शृणु ।
शुक्रदोषेषु निर्द्दिष्टं भेषजं यन्मयानघ ॥
क्लैब्योपशान्तये कुर्य्यात् क्षीणक्षतहितञ्च यत् ।
बस्तयः क्षीरसर्पींषि वृष्ययोगाश्च ये मताः ॥

रसायनप्रयोगांश्च सर्व्वानेतान् प्रयोजयेत् ।
समीक्ष्य देहदोषाग्निबलं भैषजकालवित् ॥ ७१ ॥
व्यवायहेतुजं क्लैव्यं यत् स्याद्धेतुविपर्य्ययात् ।
दैवव्यपाश्रयैश्चैव भेषजैश्चाभिचारजम् ॥
समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैव्यशान्तये ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैव्यानां भेषजं पुनः ॥ ७२ ॥
सुस्निग्धस्विन्नगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
प्रदद्यान्मतिमान् वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।
पलाशैरण्डमुस्तादैः पश्चादास्थापयेत् ततः ॥
वाजीकरणयोगाश्च पूर्व्वं ये समुदाहृताः ।
भिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैव्ये बीजोपघातजे ॥ ७३ ॥
ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत् क्रियाम् ।
प्रदेहान् परिषेकांश्च कुर्य्याद्वा रक्तमोक्षणम् ॥
स्नेहपानञ्च कुर्व्वीत सस्नेहं वा विरेचनम् ।
अनुवासं ततः कुर्य्यादथवास्थापनं पुनः ॥
व्रणवच्च क्रियाः सर्व्वास्ततः कुर्य्याद्विचक्षणः ॥ ७४ ॥
जरासम्भवजे क्लैव्ये क्षयजे चापि कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्तयश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ।
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैव्यानां भेषजं परम् ॥ ७५ ॥

इति क्लैव्यचिकित्सा ।

यः पूर्व्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ॥

यात्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरूणि च ।
कटून्यथ विदाहीनि स्निग्धानि पिशितानि च ॥
ग्राम्यौदकानि मेध्यानि कृशरां पायसं दधि ।
शुक्तमतस्यसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥
रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः शिराः ।
रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ॥
यस्माद्विवर्द्धयत्याशु रसभावाद्विमानता ॥
तस्मादसृग्दरं प्राहुरेतत् तन्त्रविशारदाः ।
रजः प्रदीर्य्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ॥ ७६ ॥
सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ।
चतुर्व्विधं व्यासतस्तु वातादैः सन्निपाततः ।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिषग्जितम् ॥ ७७ ॥
रूक्षादिभिर्मारुतस्तु रक्तमादाय पूर्व्ववत् ।
कुपितः प्रदरं कुर्य्याल्लक्षणं तस्य मे शृणु ॥ ७८ ॥
फेनिलं तनु रूक्षञ्च श्यावञ्चारुणमेव च ।
किंशुकोदकसङ्काशं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥
कटीवंक्षणहृत्पार्श्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ ७९ ॥
अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
पूर्व्ववत् प्रदरं कुर्य्यात् पैत्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ ८० ॥
सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्म्मुहुरथार्त्तिमत् ॥
विदाहरागतृष्णामोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।

असृग्दरं पैत्तिकन्तत् श्लैष्मिकन्तु प्रवक्ष्यते ॥ ८१ ॥
गुर्व्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्व्ववत् कुपितः कफः।
प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ ८२ ॥
पिच्छिलं पाण्डुवर्णञ्च गुरु स्निग्धञ्च शीतलम्।
स्रवत्यसृक् श्लेष्मलञ्च तथा मन्दरुजाकरम्।
छर्द्यरोचकहृल्लासश्वासकाससमन्वितम् ॥ ८३ ॥
वक्ष्यते चीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम्।
यत् तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ॥
त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यान्नैकावस्थमसृग्दरम् ॥ ८४ ॥
नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता।
सर्व्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदानिलः ॥
रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीककरं कफम्।
दुर्गन्धं पिच्छिलं शीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥
वसां मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान्।
सृजत्यार्त्तवमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥
शश्वत् स्रवत्यथास्रावं तृष्णादाहज्वरान्वितम्।
क्षीणरक्तां दुर्व्वलाञ्च तामसाध्यां विवर्ज्जयेत् ॥ ८५ ॥
मासान्निष्पिच्छदाहार्त्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुञ्जाफलसवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभम्।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ ८६ ॥
योनीनां वातलाद्यानां यदुक्तमिह भेषजम्।
चतुर्णां प्रदराणाञ्च तत् सर्व्वं कारयेद्भिषक् ॥

रक्तातिसारिणाञ्चैव तथा लोहितपित्तिनाम् ।
रक्तार्शसाञ्च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कारयेत् ॥ ८७ ॥

इति प्रदरचिकित्सा ।

धात्रीस्तनस्तन्यसम्पदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
स्तन्यसञ्जननञ्चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥
वातादिदुष्टलिङ्गञ्च चौरस्य च चिकित्सितम् ।
तत् सर्व्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वातादिष्वेव तान् विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषग्वरः ।
विविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ८८ ॥
अजीर्णासात्म्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
लवणाम्लकटुक्षारप्रक्लिन्नानाञ्च सेवनात् ॥
मनःशरीरसन्तापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीघातादप्राप्तोदीरणेन च ॥
परमान्नं गुड़कृतं मत्स्यञ्च कृशरां दधि ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ॥
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
अनायासादभीघातात् क्रोधाच्चातङ्ककर्षणैः ॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
कुर्य्युरष्टविधं भूयो दोषतस्तन्निबोध मे ॥ ८९ ॥
वैरस्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यञ्चेत्यनिलात्मके ।
पित्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्ये स्नेहपैच्छिल्यगौरवम् ॥
कफाद्भवति रूक्षाद्यैरनिलः स्वैः प्रकोपणैः ।
क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ॥

विरसं वातसंसृष्टं कृशो भवति तत् पिवन्।
न चास्य स्वदते चीरं कृच्छ्रेण च विवर्द्धते॥
तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोड़यन्।
करोति फेनसङ्घातं ततः कृच्छ्रात् प्रवर्द्धते॥
तेन चामस्वरो बालो बद्धविरामूत्रमारुतः।
वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाधिगच्छति॥
पूर्व्ववत् कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः।
रूक्षं तत् पिवतो रौक्ष्याद्बलह्रासश्च जायते॥ ६० ॥
पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिप्लुतम्।
करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतासितादिकम्॥
विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात् तृष्णालुर्भिन्नविट् शिशुः।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तं स्तनम्॥ ६१ ॥
पूर्व्ववत् कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं चीरमृच्छति।
पाण्डामयस्तत् पिवतः कामला च भवेच्छिशोः॥
क्रुद्धो गुर्व्वादिभिः श्लेष्मा चीराशयगतः स्त्रियाः।
स्नेहान्वितं वा तत् चीरमतिस्निग्धं करोति सः॥
छर्द्दनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः।
नित्योपदिग्धैः स्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः॥
श्वासकासपरीतश्च प्रसेकतमकान्वितः।
अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा॥
लालालुः शूनवक्त्राक्षिर्जड़ः स्यात् तत् पिवन् शिशुः।
कफः चीराशयगतो गुरुत्वात् चीरगौरवम्॥
कुर्य्यात् स्नेहान्वितं पीतं तद्भावात् कफरोगदान्।

अन्यांश्च विविधान् रोगान् कुर्य्यात् क्षीरसमाश्रितान् ॥ ६२
क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे सम्भवन्ति यदात्मकाः ।
तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ॥
संस्वेद्य विधिवद्वैद्यो वमनेनोपपादयेत् ॥ ६३ ॥
वचाप्रियङ्गुयष्ट्याह्वफलवत्सकसर्षपैः ।
कल्कैर्निम्बपटोलानां क्वाथैः सलवणैर्वमेत् ॥
सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्ज्जनां ततः ।
दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ॥
त्रिवृतामभयां वापि त्रिफलारससंयुताम् ।
पाययेन्मधुसंयुक्तां विरेकार्थं भिषग्वरः ॥
सम्यग् विरिक्तां मतिमान् कृतसंसर्ज्जनां पुनः ।
ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ६४ ॥
शालयः षष्टिका वापि श्यामाका भोजने हिताः ।
प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥
वंशवेत्रकलायाश्च शाकाश्च स्नेहसंस्कृताः ।
मुद्गान् मसूरान् यूषार्थे कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् ॥ ६५ ॥
निम्बवेत्राग्रकुलकवार्त्ताकामलकैः शृतान् ।
सव्योषसैन्धवान् यूषान् दापयेत् स्तन्यशोधनान् ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।
शार्ङ्गेष्टासप्तपर्णत्वगश्वगन्धाशृतं जलम् ॥
पाययेताथवा स्तन्यशुद्धये रोहिणीशृतम् ॥ ६६ ॥
अमृतासप्तपर्णत्वक्क्वाथञ्चैव सनागरम् ॥
किराततिक्तकक्वाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
त्रीनेतान् स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यभेषजम् ॥ ६७ ॥

कीर्त्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोध मे ।
पाययेद् द्विरसक्षीरां द्राक्षामधुकशारिवाः ॥
सूक्ष्मपिष्टां पयस्याञ्च समालोड्य सुखाम्बुना ।
स्तन्यसंशोधनार्थन्तु धात्रीं तु पाययेद् भिषक् ॥ ९८ ॥
पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत् स्तनौ ।
शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात् तथा स्तन्यं विशुध्यति ॥ ९९ ॥
फेनसङ्घातवत् क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् स्त्रियम् ।
पाठानागरशार्ङ्गेष्टामूर्व्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ॥
अञ्जनं नागरं दारुबिल्वमूलप्रियङ्गवः ।
स्तनयोः पूर्व्ववत् कार्य्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ॥
किराततिक्तकं शुण्ठीं सामृतां क्वाथयेद्भिषक् ।
तं क्वाथं पाययेद्धात्रीं स्तन्यदोषनिवर्हणम् ॥
स्तनौ चालेपयेत् पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ।
षड्विरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ॥ १०० ॥
रूक्षक्षीरा पिबेत् क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् ॥
पूर्व्ववज्जीवकाद्यञ्च पञ्चमूलञ्च लेपनम् ।
स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् ॥ १०१ ॥
यष्टीमधुकमृद्वीकापयस्यासिन्धुवारिकाः ।
शीताम्बुना पिबेत् कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् ॥
द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ।
प्रक्षाल्य वारिणा चैव निर्दुह्यात् तौ पुनः पुनः ॥ १०२ ॥
विषाणिकाजशृङ्गी च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
पिबेत् क्षौराम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥
त्रिवृद्दाभ्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकाप्लुतम् ।

क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा ॥
शारिवोशीरमञ्जिष्ठाश्लेष्मातकैर्वा सचन्दनैः ।
पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ १०३ ॥
स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ १०४ ॥
पाययेत् पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गेष्टामभयां वचाम् ।
मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥
तक्रारिष्टमपि पिबेदंशसां यन्निदर्शितम् ।
विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ १०५ ॥
त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफलाशृतम् ।
गुरुक्षीरा पिबेदेतत् स्तन्यदोषविशुद्धये ॥
पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
बलानागरशार्ङ्गेष्टामूर्व्वाभिर्लेपयेत् स्तनौ ॥
पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् ॥ १०६ ॥
अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ।
निर्द्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः ॥ १०७ ॥
दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ।
त एव सर्व्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ॥
निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुतां परतन्त्रताम् ।
वाक्चेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ॥
भेषजञ्चाल्पमात्रन्तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् ।
मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ॥ १०८ ॥
अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटुविपाकि च ।
गुरु चौषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ १०९ ॥

समासात् सर्व्वरोगाणामेतद्बालेषु भेषजम् ।
निर्द्दिष्टं शास्त्रबुद्ध्या तत् प्रविभज्य प्रयोजयेत् ॥ ११० ॥
इति स्तन्यदोषबालरोगौ ।

भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गव्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
उक्ता विस्तरशः सम्यङ् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ १११ ॥
इति सर्व्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं परमुच्यते ॥
अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥
तानेतान् कापिलबलिः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ ११२ ॥
रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।
तेषामप्येतदेव स्याद्दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥
दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।
उक्तानुक्तान् गदान् सर्व्वान् सम्यगयुक्तं नियच्छति ॥
देशकालप्रमाणानां तथा सात्म्यस्य चैव हि ।
सम्यगयोगोऽन्यथा ह्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥ ११३ ॥
आस्यादामाशयस्थांश्च रोगान् नस्तः शिरोगतान् ।
गुदात् पक्वाशयस्थांश्च हन्त्याशु द्रवमौषधम् ॥
शरीरावयवोत्थेषु वीसर्पपिड़कादिषु ।
यथादोषं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ ११४ ॥
दिनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गर्त्तुवेक्षणम् ।
कालं विद्याद्दिनावेक्षां पूर्व्वाह्णे वमनं यथा ॥

रोग्यवेद्या यथा प्रातर्निरन्नो बलवान् पिबेत् ।
भेषजं लघुपथ्यान्नैर्युक्तमद्यात् तु दुर्ब्बलः ॥
भैषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पश्चान्मुहुर्म्मुहुः ।
सामुद्गं भक्तसंयुक्तं ग्रासे ग्रासान्तरे दश ॥
अपाने विगुणे पूर्व्वं समाने मध्यभोजनम् ।
व्याने तु प्रातरेवाद्यमुदाने भोजनोत्तरम् ॥
वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु ग्रासे ग्रासान्तरिष्यते ।
श्वासकासपिपासासु त्ववचार्य्यं मुहुर्म्मुहुः ॥
सामुद्गं हिक्किने देयं लघुनान्नेन संयुतम् ।
सभोज्यन्त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैररुचौ हितम् ॥
ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरसर्पिर्विरेचनम् ।
षड़हे षड़हे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ॥
क्षुद्वेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।
तदा भेषजमादेयं स्याद् दोषवदतोऽन्यथा ॥
चयादयश्च दोषाणां वर्ज्ज्यं सेव्यञ्च यत्र यत् ।
ऋताववेक्ष्य यत् कर्म्म सर्व्वं पूर्व्वमुदाहृतम् ॥ ११५ ॥
उपक्रमाणां करणप्रतिषेधे च कारणम् ।
व्याख्यातमबलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥ ११६ ॥
मुहुर्म्मुहुश्च रोगाणामवस्थामातुरस्य च ।
अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति ॥ ११७ ॥
इतोऽवं षड्विधं कालमनवेक्ष्य भिषग्जितम् ।
प्रयुक्तमहिताय स्यात्क्षस्याकालवर्षवत् ॥ ११८ ॥
व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य च ।
विशेषो भिद्यते यस्तु कालावेक्षः स उच्यते ॥ ११९ ॥

वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः।
वर्षासु वातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि॥
निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः।
प्रातःक्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः॥
वयोऽन्तमध्यप्रथमे वातपित्तकफामयाः।
बलवन्तो भवन्त्येव स्वभावाद्वयसो नृणाम्॥
जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्य्यमाणे तु पित्तजाः।
श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम्॥ १२०॥
नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथापोऽल्पा महानलम्।
दोषवच्चातिमात्रं स्यात् सस्यमल्पोदकं यथा॥
संप्रधार्य्य बलं तस्मादामयस्यौषधस्य च।
नैवातिबहुलात्यल्पं भैषज्यमवचारयेत्॥ १२१॥
औचित्याद् यस्य यत् सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च।
अपथ्यमपि नैकान्तात् संत्यज्य लभते सुखम्॥
वाह्लीकाः शाह्लाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः।
मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः॥
मत्स्यसात्म्यास्तथा प्राच्याः क्षीरसात्म्याश्च सैन्धवाः।
अश्मकावन्तिकानान्तु तैलाम्लं सात्म्यमुच्यते॥
कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम्।
सात्म्यं दक्षिणतः पेया मण्डश्चोत्तरपश्चिमे॥
मध्यदेशे भवेत् सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः।
तेषां तत् सात्म्यमुद्दिश्य भैषज्यान्यवचारयेत्॥
सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषञ्च बह्वपि॥ १२२॥
योगैरेवं चिकित्सन् हि देशाद्यज्ञोऽपराध्यति।

वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।
तथान्तःसन्धिमार्गाणां दोषाणां गूढ़चारिणाम् ॥
भवेत् कदाचित् कुत्रापि विरुद्धाभिमता क्रिया ॥
पित्तमन्तर्गतं गूढ़ं स्वेदसेकोपनाहनैः ।
नीयते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति ते ॥
बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्मान्तर्यो हि पीड़ितः ।
सोऽन्तर्गूढ़ं कफं हन्ति शीतः शीतैस्तथा व्रजेत् ॥
श्लक्ष्णपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ।
त्वग्गतस्योष्मणो रोधाद्दाहहृत्त्वन्यथागुरोः ॥
छर्द्दिघ्नी मक्षिकाविष्ठा मक्षिकैव तु वामयेत् ।
द्रवेष्वेषु च विदग्धेषु चैवं तेषु च विक्रिया ॥
एतस्मादौषधादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ।
कुर्य्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलम् ॥ १२३ ॥
निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
क्षीणे मार्गीकृते दोषे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात् तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना ।
दार्ढ्यार्थं प्राक्प्रयुक्तस्य सिद्धार्थस्यौषधस्य तु ॥ १२४ ॥
काठिन्याद्धनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।
पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुर्दोषकरो भवेत् ॥
पथ्यमप्यश्नतस्तस्माद् यो व्याधिरुपजायते ।
ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथवान्यस्य कारयेत् ॥
सातत्यात् स्वादभावाद्वा पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम् ।
कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥
मनसो वानुकूलत्वात् तुष्टिरूर्ज्जा रुचिर्बलम् ।

सुखोपभोगता च स्याद्वाधेस्यातो वलक्षयः ॥
लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधिवैषम्यात्ताश्चापि याश्चिः ।
तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ॥ १२५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
चिकित्सा चापि निर्द्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ॥
शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ।
क्लैव्यानुक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ।
तेषां निदानं लिङ्गञ्च भैषज्यञ्चैव कीर्त्तितम् ॥
क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिषग्जितैः ।
तेषां चिकित्सा निर्द्दिष्टा समासव्यासतो मया ॥
रेतसो रजसश्चैव कीर्त्तितं शुद्धिलक्षणम् ।
उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ॥
देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ।
देशे देशे च यत् सात्म्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ॥
चिकित्सा चापि निर्द्दिष्टा दोषाणां गूढ़चारिणाम् ।
योनिव्यापदिकेऽध्याये तत् सर्व्वं सम्प्रकाशितम् ॥
यो हि सम्यङ् न जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
न कुर्य्यात् स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ॥ १२६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
योनिव्यापच्चिकित्सितं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति चिकित्सास्थानं समाप्तम् ।

चरक-संहिता।

कल्पस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो मदनफलकल्पं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादित्रिवृतादीनां वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः सहान्यैर्द्रव्यैर्विविधैस्तद्योगानां क्रियाविधौ सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ २ ॥

तत्र दोषहरणमूर्द्ध्वभागं वमनसंज्ञकमधोभागं विरेचनसंज्ञकं, उभयं वा शरीरमलरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते। तत्रोष्णातीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्य्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य स्थूलाणुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं दोषसङ्घातमाग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्ति तैक्ष्ण्याद्विच्छिन्दन्ति ॥ ३ ॥

स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविते काये स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन् प्रवणभावादामाशयमागत्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादूर्द्ध्वभाग-प्रभावादौषधस्योर्द्ध्वमुत्क्षिप्यते। सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभाग-प्रभावाच्चौषधस्याधः प्रवर्त्तते। उभयतश्चोभयगुणत्वादिति लक्षणोद्देशः ॥ ४ ॥

तत्र फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनानां, श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीनाञ्च, नानाविधदेशकालसम्भवस्वादुरसवीर्य्यविपाकप्रभावगुणानां देहदोषप्रकृतिवयोबलाग्निभुक्तिसात्म्यरोगावस्थादीनां नानात्मकत्वाच्च, विचित्रगन्धवर्णरसस्पर्शानामुपयोगसुखार्थमपरिसङ्ख्येयोपयोगानामपि च सतां द्रव्याणाम्, विकल्पमार्गदर्शनार्थं षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः ॥ ५ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसम्पद्वीर्य्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति। त्रिविधः खलु देशो जाङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति ॥ ६ ॥

तत्र जाङ्गलः पर्य्याकाशभूयिष्ठः, तरुभिरपि कदरखदिराशनाश्वकर्णधवतिनिशशल्लकीशालसोमवल्कबदरीतिन्दुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनः, अनेकशमीककुभशिंशपाप्रायः स्थिरशुष्कपवनबलविधूयमानप्रनृत्यत्तरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णाकूपोपगूढ़तनुखरपरुषसिकताशर्कराबहुलः, लावतित्तिरिचकोरानुप्रचितभूमिभागो वातपित्तबहुलः स्थिरकठिनमनुष्यप्रायो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अथानूपो हिन्तालतालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्य्यन्तप्रायः शिशिरपवनबहुलो वञ्जुलवानीरोप-

शोभितस्तीराभिः सरिद्भिरुपगतभूमिभागोऽचितिधरो निकुञ्जो-पशोभितो मन्दपवनानुवीजितच्चितिरुहगहनोऽनेकवनराजी-पुष्पितवनगहनभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढ़ो हंसचक्रवाक-बलाकानन्दीमुखपुण्डरीक-कादम्बमद्गुकोयष्टिभृङ्गराजशतपत्र-मत्तकोकिलमुदिततरुणविटपः; सुकुमारपुरुषः पवनकफप्रायो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्वनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगण-युतः स्थिरसुकुमार-वर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातप-पवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणे श्मशानचैत्यदेवयज-नागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्ध-कृष्णसुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बल-वत्तरैर्द्रुमैरौषधानि जातानि प्रशस्यन्ते ॥ १० ॥

तत्र यानि कालजातान्यागतसम्पूर्णप्रमाणरसवीर्य्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिरनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभा-वाणि प्रत्यग्राण्युदीच्यां दिशि स्थितानि, तेषां शाखापलाश-मचिरप्ररूढं वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यं, ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढ़पर्णानां, शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि, हेमन्ते साराणि पर्णपुष्पफलञ्चेति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गाब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा गृह्णीयात्। गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्या-गारेषु प्रागुदग्द्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहार-

बलिकर्म्मवत्‌स्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-चतुष्पदामनभि-
गमनीयानि स्ववच्छन्नानि शिक्ये चासज्य स्थापयेत्। तानि च
यथादोषं प्रयुञ्जीत सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्ल-
फलाम्लदध्यम्लादिभिर्वाते। मृद्वीकामलकमधुकपरूषकफाणित-
क्षीरादिभिः पित्ते। श्लेष्मणि तु मधुमूत्रकषायादिभिर्भा-
वितान्यालोड़ितानि चेतुग्रहेशः। तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोष-
सात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः॥ ११॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायि-
त्वात्, तानि वसन्तग्रीष्मयोरन्तरे पुष्याश्वयुगभ्यां मृगशिरसा वा
गृह्णीयात् मैत्रे मुहूर्त्ते। यानि पक्वान्यहरितानि पाण्डून्य-
क्रिमीण्यक्लिन्नान्यह्रस्वान्यपूतीन्यजग्धानि, तानि प्रगृह्य कुश-
पुटे बद्धा गोमयेनालिप्य यवतुषमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गपर्णी-
नामन्यतमेनाच्छाद्य निदध्यादष्टरात्रम्। अत ऊर्द्ध्वं मृदुभूतानि
तानि मधिष्टगन्धान्युद्धृत्य शोषयेत्। सुशुष्काणां फलानां
पिप्पलीरुद्धरेत् तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः
शुष्काणां नवं कलसं सुप्रमृष्टवालुकारजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा
स्ववच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिक्येऽवसज्य संस्थापयेत्॥ १२॥

अथ च्छर्द्दनीयमातुरं द्व्यहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नञ्च
श्वश्च्छर्द्दितव्यमिति ग्राम्यानूपौदकमांसरसक्षीरदधितिलमाष-
तण्डुलपललशाकादिभिः समुत्क्लेशितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहार
पूर्व्वाह्णे कृतबलिहोममङ्गलप्रायश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्ध
यवाग्वा घृतमात्रां पीतवन्तम्, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नख-
मुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्ज्जरीकृत्य यष्टिमधुककषायेण

कोविदारकर्व्वुदारनीपविदुल-विम्बी-शणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्-पुष्पीकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृदितं मधुसैन्धव-संयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ।

ओँ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु ते ॥
रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

इत्येवमभिमन्त्राभि षगुदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेत् श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनः पुनरापित्तगमनात् तेन साधु वमति ॥ १३ ॥

हीनवेगन्तु पिप्पल्यामलकवचासर्षपकल्कलवणोष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्त्तयेदापित्तदर्शनादित्ययं सर्व्वच्छर्द्दनयोगविधिः । सर्व्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलयनच्छेदार्थं वमनेषु विदध्यात् । न चोष्णविरोधो मधुनश्छर्द्दनयोगयुक्तस्याविपक्वप्रत्यागमना-द्दोषनिर्हरणाच्चेति ॥ १४ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ कोविदारादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः स्रावयेत्, तेन रसेन तृतीयं भागं पिप्पलीः पिष्ट्वा हरीतकीभि-र्विभीतकैरामलकैर्वा तुल्यां वर्त्तयेत्, तासामेकां द्वे वा पूर्व्वोक्तानां कषायाणामन्यतमस्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य वलवत्श्लेष्मप्रसेक-ग्रन्थिज्वरोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्व्वेण ॥ १५ ॥

फलपिप्पलीक्षीरं तेन वा क्षीरयवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च, तज्जस्य वा दध्न उत्तरकं कफच्छर्द्दितमकमुखप्रसेकेषु पूर्णशरावं, तस्यैव पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते

उरःकण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्ध इति समानं पूर्व्वेण। फल-पिप्पलीशृतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिकल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्कदेहञ्च मात्रया पाययेदिति समानं पूर्व्वेण ॥ १६ ॥

फलपिप्पलीनां यष्ट्यादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः परिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि सञ्जातं बृहत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत् तद्रात्रिव्युषितं प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्रा-कृशराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैन्धवफाणितयुक्तमाकण्ठं पीत-वन्तमाघ्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्ट-पित्तकफमौषध-द्विषमिति समानं पूर्व्वेण ॥ १७ ॥

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिस्रुतं स्वरसं पक्त्वा फाणि-तेनातन्तुलीभावाल्लेहयेत्। तापशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमू-तादिकषायेण पित्ते कफस्थानगते पाययेतेति समानं पूर्व्वेण। फलपिप्पलीचूर्णानि पूर्व्ववत् कोविदारादीनां षण्णामन्यतम-कषायभावितानि वर्त्तिक्रियाः कोविदारादिकषायोपसर्ज्जनाः पेया इति समानं पूर्व्वेण ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनामारग्वधकुटजस्वादुकण्टकपाठापाटलीशार्ङ्ग-ष्टामूर्व्वासप्तपर्णनक्तमालपिचुमर्द्दपटोलसुषवीगुडूचीसोमवल्क-द्वीपिकानां पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरा-णाञ्चान्यतमस्य कषायेण सिद्धो लेह इति समानं पूर्व्वेण ॥१९॥

फलपिप्पलीर्व्विलाहरेणुकाशतपुष्पाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठत्वक्-चोरकमरुवकगुग्गुल्लुबालुकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयक-स्थौणेयकसरलपारावतपद्यशोकरोहिणीनां विंशतेरन्यतमस्य

कषायेण साधयित्वोत्कारिका वाप्युत्कारिकाकल्पेन मोदको वा मोदककल्पेन यथादोषरोगविभक्ति प्रयोज्या इति समानं पूर्व्वेण । फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिभावितानि तिलतण्डुल-पिष्टानि तत्कषायोपसर्ज्जनानि शष्कुलीकल्पेन शष्कुल्यः पूप-कल्पेन वा पूपा इति समानं पूर्व्वेण ॥ २० ॥

एतेनैव च कल्पेन सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालक-पर्णासच्छवकफणिज्झकशृङ्गवेरराञ्जनकभूस्तृणकासमर्द्दभृङ्गराजा-नामिक्षुवालिकाकाण्डेक्षूणाञ्चान्यतमस्य कषायेण कारयेत् । यथावत् षाड़वरागलेहमोदकोत्कारिकातर्पणपानकमांसरसयूष-मद्यानि मदनफलपाचितानि तेनोपसृज्य यथादोषरोगविभक्ति दद्यात् तैः साधु वमतीति ॥ २१ ॥

भवति चात्र ।

मदनः करहाटश्च राठः पिण्डीतकः फलम् ।
श्वसनश्चेति पर्य्यायैरुच्यते तस्य कल्पना ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

नव योगाः कषायेषु वर्त्तिष्वष्टौ पयोमुखाः ।
पञ्चैकः फाणिते चूर्णे प्रेये वर्त्तिक्रियासु षट् ॥
विंशतिर्विंशतिर्लेहमोदकोत्कारिकासु च ।
शष्कुलीपूपयोश्चोक्ता योगाः षोड़श षोड़श ॥
दशान्ये षाड़वाद्येषु त्रयस्त्रिंशदिदं शतम् ।
योगानां विधिवद्दृष्टं फलकल्पे महर्षिणा ॥ २३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
फलकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो जीमूतकल्पं व्याख्यास्याम इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कल्पं जीमूतकस्येमं फलपुष्पाश्रयं शृणु ।
खरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ॥
जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काकोष्ठामयेषु च ॥ २ ॥
यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयः पुष्पेषु निर्वृत्ते फले पेयां शृतं पयः ॥
लोमने चीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमने ।
शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डरे ॥
जीर्णानाञ्च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्द्दितः पिवेत् ॥ ३ ॥
आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रस्रुतं पिवेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्ष्मणि ॥
द्वे वापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्या मधुकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ॥
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिवेत् ।
अथवाश्वगन्धादीनां सप्तानां पूर्व्ववत् पिवेत् ॥
एकैकशः कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्द्दितः ।
वर्त्तयः फलवच्चाष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः * ॥ ४ ॥

* इतःपरं केचित् "जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना । ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चानुगं" इत्यधिकं पठन्ति ॥

जीवकर्षभकेचूर्णा भ्रतावर्य्या रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरे तथा ॥ ५ ॥
तथा जीमूतकक्षीरात् समुत्पन्नं पचेद्घृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्त्तिषु ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतञ्चैकं प्रकीर्त्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानाञ्च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
जीमूतकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात इक्ष्वाकुकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

मिश्रं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन् महर्षिणा ॥ २ ॥
लम्बाच कटुकालाबू तुम्बी पिण्डफला तथा ।
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यतेऽस्यास्तु कल्पना ॥
कासश्वासकफच्छर्द्दितृर्त्तिकफकर्षिते ।

प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तु शस्यते ॥ २ ॥
अपुष्पायाः प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसम्मितम् ।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्रिक्ते कफज्वरे ॥ ४ ॥
पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ ५ ॥
फलस्वरसभागञ्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात् स्वरभेदे सपीनसे ॥ ६ ॥
हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वम्याञ्च तत् पिबेत् ॥ ७ ॥
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषार्हितः ।
तेन तक्रं विपक्कं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥ ८ ॥
अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ ९ ॥
तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाघ्राय गन्धं सम्यक्सुखोचितः ॥ १० ॥
भक्षयेत् फलमध्यं वा गुड़ेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद् घृतम् ॥ ११ ॥
पञ्चाशद्दशवर्द्धानि फलिनीनां यथोत्तरम् ।
पिवेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ॥ १२ ॥
यष्ट्याह्वकोविदारादैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ।
कषायैः कोविदारादैर्वर्त्तयः फलवत् स्मृताः ॥ १३ ॥
विल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पचेत् ।
पूतस्यास्य त्रयो भागास्तुर्यः फाणितस्य तु ॥

मधुनो बीजभागश्च पिष्टानर्द्धाभिकांस्तथा ।
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवतूसकान् ॥
तं लेहं साधयेद्दर्व्यां वर्द्धयेन्मृदुनाग्निना ।
यावत् स्यात् तन्तुमत् तोये पतितश्च न शीर्य्यते ॥
तं लिह्यान्मात्रया लेहं प्रमथ्याञ्च पिवेदनु ।
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ॥ १४ ॥
शक्तुभिर्वा पिवेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः ।
कफजेतु ज्वरे श्वासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥
गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिवेत् ।
नरः साधु वमत्येवं न च दौर्ब्बल्यमश्नुते ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
पेयं सपललं तैलं वर्द्धमानासवेषु षट् ॥
घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अष्टौ वर्त्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥
योगा इक्ष्वाकुकल्पेऽस्मिन् चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥ १६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
इक्ष्वाकुकल्पो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो धामार्गवकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कर्कोटकी कोठफला महाजालिनिरेव च ।
धामार्गवस्य पर्य्याया राजकोशातकी तथा ॥
गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
कफे च कण्ठवक्त्रस्थे कफसम्भवजेषु च ॥
रोगेष्वेषु प्रयोज्याः स्युः स्थिराश्च गुरवश्च ये ।
फलं पुष्पं प्रवालञ्च विधिना तस्य संहरेत् ॥ २ ॥
प्रवालस्वरसं शुष्कं कृत्वाच गुड़िकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ३ ॥
पुष्पादिभिः क्षीरयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्व्ववज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
मधुकस्य कषायेण वीजकण्ठोद्धृतं फलम् ।
सगुड़ं वुग्रषितं रात्रौ कोविदारादिभिस्तथा ॥
दद्याद्गुल्मोदरार्त्तेभ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।
दद्याद्दन्ने न वा युक्तं छर्द्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ५ ॥
चूर्णैर्वापुरतूपलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
रसक्षीरयवाग्वादिभ्यो घ्रात्वा वमेत् सुखम् ॥ ६ ॥
चूर्णीकृतस्य वर्त्तिं वा कृत्वा वदरसम्मिताम् ।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिवेद्गोऽश्वशकृद्रसे ॥
पृषतर्क्षकुरङ्गाविगजोष्ट्राश्वतरस्याश्चं ।

श्वदंष्ट्राखरखड्गानाञ्चैव पेयां शकृद्रसे ॥ ७ ॥
जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥
एकैकशोऽभिसञ्चूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
शर्करामधुसंयुक्ता लेहा हृद्दाहकासिनाम् ॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।
धान्यतुम्बुरुयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ ८ ॥
जात्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
वृश्चिकस्य महाचुद्रसहाहैमवतस्य च ॥
बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ॥
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ।
तत्कृतक्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
पूतं मनोविकारेषु पिबेद् वमनमुत्तमम् ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पल्लवे नव चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
काथे नवैकोऽन्ने द्वे ये दश द्वौ च शकृद्रसे ॥
दश लेहास्त्रयः कल्का दश चैव घृते तथा ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥ १० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
धामार्गवकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

अथातो वत्सककल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा।
कल्पञ्चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ २ ॥
वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥
बृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान् भवेत्।
श्यामा चारुणपुष्पी स्त्री फलवृन्तैस्तथाणुभिः ॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ३ ॥
काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत्।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्ज्जरीकृत्य भावयेत् ॥
मधुकस्य कषायेण कोविदारादिभिस्तथा।
निशि स्थितं विमृद्यैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥
पिबेत्तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिबर्हणम् ॥ ४ ॥
अष्टाहं पयसार्केण तेषां चूर्णानि भावयेत्।
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत्।
फलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ॥ ५ ॥
सर्षपाणां मधूकानां लवणस्याम्बुना पुनः।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद् वमनं भिषक् ॥ ६ ॥

तत्र श्लोकः ।

कषायेर्नव चूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रयः ।
एकश्च कृशरायां स्याद् योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥ ७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
वत्सककल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कृतवेधनकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कृतवेधननामानि कल्पञ्चास्य निबोधत ।
क्ष्वेड़ः कोशातकी जाली मृदङ्गफलमेव च ॥
अत्यर्थं कटुतीक्ष्णोष्णं गाढ़ेष्विष्टं गदेषु च ।
कुष्ठपाण्डूमयप्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ २ ॥
क्षीरादिकुसुमादीनि सुरा चैतेषु पूर्व्ववत् ।
सुशुष्काणान्तु वीजानामेकं द्वौ वा यथाबलम् ॥
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत् पिवेत् ॥ ३ ॥
क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ।
कृतवेधनकल्कांशं फलाध्यर्द्धांशसंयुतम् ॥
पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशभिरासुतम् ॥ ४ ॥
शाल्मलीमूलवृन्तान्तपिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।
वर्त्तयः फलवत् षट् सुराः फलादीनां घृतं तथा ॥ ५ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत् कोविदाररसैः पचेत्।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत्॥
क्ष्वेडस्य तत्र भागः स्यात्शेषाणार्द्धांशिकानि च।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं पक्त्वा पिबेत् पृथक्॥ ६ ॥
कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक्।
कोशातक्याः समं पक्त्वा रसं सलवणं पिबेत्॥
फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वन्मांसरसं पिबेत्॥ ७ ॥
क्ष्वेडं क्वाथे पिबेत् सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन च॥ ८ ॥

तत्र श्लोकौ।

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका क्वाथा द्वाविंशतिस्तथा।
दश पिच्छा घृतञ्चैकं षट् च वर्त्तिक्रियाः शुभाः॥
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन् षष्टिर्योगाः प्रकीर्त्तिताः॥ ९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
कृतवेधनकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः।

अथातः श्यामात्रिवृत्कल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १ ॥

विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः।
तस्याः संज्ञा गुणाः कर्म्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते॥ २ ॥

त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामा कुटरणा तथा ।
सर्व्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्य्यायवाचकैः ॥
कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥
सैदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहैः ।
कल्पे वैशेष्यमासाद्य सर्व्वरोगहरा भवेत् ॥ ३ ॥
मूलन्तु द्विविधं तस्याः श्यामञ्चारुणमेव च ।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ॥
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ।
मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं क्षिणोत्यपि ॥
तैक्ष्ण्यात् कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ४ ॥
गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।
उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्य्यग्विसृतञ्च यत् ।
गृहीत्वा विसृजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ५ ॥
स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्राशितः सुखम् ।
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिवेत् ॥
गोऽव्यजामहिषीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।
प्रसन्नया त्रिफलया शृतया च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।
त्रिवृत्त्रिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ ७ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं हस्तिपिप्पली ।

सरलः किणिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥
मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।
स्वर्णक्षीर्य्यजमोदा च शृङ्गवेरञ्च तैः पृथक् ॥
एकैकार्द्धांशसंयुक्तं पिवेद् गोमूत्रसंयुतम् ॥ ८ ॥
मधुकार्द्धांशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिवेत् ।
जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम् ।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं क्षुद्रां छिन्नरुहां तथा ।
क्षीरशुक्लां पयस्याञ्च यष्ट्याह्वं विधिना पिवेत् ॥
वातपित्तहितानेतान्यन्यानि तु कफानिले ॥ ९ ॥
क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्य्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ।
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयार्द्धांशिकं पिवेत् ॥
लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ॥ १० ॥
अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णार्हितो नरः ॥ ११ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात् पाणितलं ततः ॥ १२ ॥
सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्य्यान्मृद्भाजने नवे ।
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
मात्रया लेहयेदेतद्दीप्ताग्नीनां विरेचनम् ॥ १३ ॥
कुड़वांशान् रसानिक्षुद्राक्षापीलुपरूषकात् ।
सितोपलात् पलं क्षौद्रात् कुड़वार्द्धञ्च साधयेत् ॥

तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुष्णाम्लपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ १४ ॥
शर्करामोदकान् वर्त्तिगुड़िकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्य्यात् पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ १५ ॥
पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामांत्रिवृतथा सह ।
लेहयेन्मधुना सार्द्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ १६ ॥
मातुलुङ्गाभयाधात्रीश्रीपर्णीकोलदाड़िमात् ।
सुभृष्टान् स्वरसांस्तैले साधयेत् तत्र चावपेत् ॥
सहकारात् कपित्थाच्च मध्यमम्लञ्च यत् फलम् ।
पूर्व्ववद्दृढ़ीभूते त्रिवृच्चूर्णं समावपेत् ॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णञ्च मधुमात्रया ।
लेह्योऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥
पानकानि रसान् यूषान् मोदकान् रागषाड़वान् ।
अनेन विधिना कुर्य्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ १७ ॥
त्वगेलाभ्यां समं नीतं त्रिवृतायाः सशर्करम् ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रशक्तुभिस्तर्पणं पिवेत् ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १८ ॥
शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
मोदकः सन्निपातोर्द्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ १९ ॥
त्रिवृद्भागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिस्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विड़ङ्गक्षारपिप्पल्यः समास्तिस्रश्च चूर्णिताः ॥
लिह्यात् सर्पिर्मधुभ्याञ्च मोदकं वा गुड़ेन च ।

भक्षयेन्निष्परीहारमेतत्कौधनमुत्तमम् ॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्व्यपोहति ॥ २० ॥
विड़ङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकम् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पली ॥
लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुड़ार्द्धतुलां तथा ।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्बदरोदुम्बरोपमान् ॥
गुड़ान् कृत्वा न चात्र स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।
मन्दाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
अस्वप्नं गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमं क्षयम् ॥
कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरम् ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्व्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥ २१ ॥

इति कल्याणकगुड़ः ।

व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविड़ङ्गामलकाभयाः ।
समभागा भिषग्दद्याद् द्विगुणञ्च मुकूलकम् ॥
त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणाम् ।
चूर्णितं गुड़िकाः कार्य्या क्षौद्रेण पलसम्मिताः ॥
भक्षयेत् कल्यमुत्थाप्य शीतञ्चानुपिवेज्जलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥
तापे पाण्डामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रिताशिनः ।

योगः सर्व्वविषाणाञ्च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥
मूत्रजानाञ्च रोगाणां विविधं नावचारितः ॥ २२ ॥
त्रिवृतूपलं द्विप्रसृतं पथ्यात्वगुरुवूकयोः ।
दशैतान् मोदकान् कुर्य्याद्दीप्तज्वराणां विरेचनम् ॥ २३ ॥
श्यामा त्रिवृद्धैमवती नीलिनी हस्तिपिप्पली ।
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ॥
कार्षिकं नागरपलं गुड़स्य पलविंशतिः ।
चूर्णितं मोदकान् कुर्य्यादुदुम्बरफलोपमान् ॥
हिङ्गुसौवर्च्चलव्योषयमानीविड़जीरकैः ।
वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ।
मोदकान् वेष्टयेच्चूर्णैस्तांस्तु तुम्बुरुदाड़िमैः ॥
त्रिकवंक्षणहृद्वस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिक्काकासारुचिश्वासकफोदावर्त्तिनां हिताः ॥ २४ ॥
त्रिवृता कौटजं वीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥ २५ ॥
त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्क्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वसातलं जलदात्यये ॥ २६ ॥
त्रिवृतां चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचाम् ।
स्वर्णक्षीरीञ्च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ॥ २७ ॥
शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
त्रिवृत्त्रायन्तीहपुषां सातलां कटुरोहिणीम् ।
स्वर्णक्षीरीञ्च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत् त्र्यहम् ॥
एष सर्व्वर्त्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ २८ ॥

दुरालभा त्रिवच्छ्यामा वतुसकं हस्तिपिप्पली।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुकाच सुचूर्णितम्॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः।
पिवेत् सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते॥ २९॥
तृषणत्रिफलाहिङ्गुकार्षिकं त्रिवृतापलम्।
सौवर्च्चलार्द्धकर्षञ्च पलार्द्धञ्चाम्लवेतसात्॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिवेत्।
गुल्मपार्श्वार्त्तिनुत् सिद्धं जीर्णे चाद्यादृसौदनम्॥ ३०॥
सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैन्धवम्।
कृत्वा चूर्णन्तु सप्ताहं भाव्यमामलकीरसे।
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु॥ ३१॥
तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम्॥
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह।
जले तेन कषायेण पक्वा सर्पिः पिवेन्नरः॥ ३२॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं क्षीरं पिवेत् तथा।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते॥ ३३॥
त्रिवृन्मुष्टींस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत्।
पादशेषं कषायं तं शीतं गुड़तुलायुतम्॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः।
प्रलिप्ते विधिना मासं जातं तन्मात्रया पिवेत्॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम्।
सुरां वा त्रिवृतापादकल्कां तत्क्वाथसंयुताम्॥ ३४॥
यवैः श्यामात्रिवृत्क्वाथस्विन्नैः कुल्माषमम्भसा।

आसुतं मद्रुहं पश्चाज्जातं सौवीरकं पिबेत् ॥
भृष्टान् वा सतुषान् शुद्धान् यवांस्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्भसा तद्वत् पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ३५ ॥
तथा मदनकल्पोक्तान् षाड़वादीन् पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

भवन्ति चात्र ।

त्वक्क्षीराधातकदाड़िमैलासितोपलामात्त्किमातुलुङ्गैः ।
मद्यैस्तथान्यैश्च मनोऽनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥३७॥
शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य सिञ्चेन्मुखं छर्द्दिविघातहेतोः ।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवालानम्लञ्च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥ ३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽम्लादिभिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश यष्ट्या द्वौ जीवकादौ चतुर्द्दश ॥
क्षीरादौ सप्त लेहेऽष्टौ चत्वारः सितयापि च ।
पानकादिषु पञ्चैव षड़्तौ पञ्च मोदकाः ॥
चत्वारश्च घृतक्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
द्वौ मद्ये काञ्जिके द्वौ च दशान्ये षाड़वादिषु ॥
श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन् समुदाहृतम् ।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ३९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
श्यामात्रिवृत्कल्पो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातश्चतुरङ्गुलकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरग्वधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोगघातकः ॥ २ ॥
ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्त्तादिरोगिषु ।
राजवृक्षोऽधिकः पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥
बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
देयो मृदनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ॥ ३ ॥
फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥
सप्तरात्रात् समुद्धृत्य शोषयेदातपे भिषक् ।
ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ४ ॥
द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्त्तपीड़िते ।
चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद् द्वादशवार्षिके ॥ ५ ॥
चतुरङ्गुलमज्ज्ञस्तु प्रसृतं वाथवाञ्जलिम् ।
सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलशीधुना ॥
दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा ॥ ६ ॥
त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिबेत् ।
तथा बिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ७ ॥
कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णगुड़ान्वितम् ।

साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ ८ ॥
चतुरङ्गुलसिद्धाद्वा क्षीराद् यदुदियाद् घृतम् ।
मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत् साधितं पिबेत् ॥
तद्देव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
कषायैः साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ ९ ॥
दन्तीक्वाथेऽञ्जलिं मज्ज्ञः शम्पाकस्य गुड़स्य च ।
दत्त्वा मासार्द्धमासस्थमरिष्टं पाययेत च ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

यस्य यत् पानमन्नञ्च हृद्यं स्वाद्वथवा कटु ।
लवणं वा भवेत् तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ ।

द्राक्षारसे सुराशीध्वोर्दध्नि चामलकीरसे ।
सौवीरकेऽथ तक्रतार्विल्वानाञ्च कषायके ॥
लेहारिष्टे घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्त्तिताः ।
चतुरङ्गुलकल्पेऽस्मिन् सुकुमाराः सुखोदयाः ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
चतुरङ्गुलकल्पो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्तिल्वककल्पं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥
चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ क्वाथयेत् भिषक् ।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
दधितक्रसुरामण्डमात्रैर्बदरशीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ २ ॥
सुरां लोध्रकषायेण जातां पचस्थितां पिबेत् ।
मेषशृङ्ग्यभयाकृष्णाचित्रकैः सलिलैः शृतैः ॥
तत्तुलां सुनुयात् तच्च जातं सौवीरकं यदा ।
भवेदञ्जलिना तस्य लोध्रकल्कं पिबेत् तदा ॥ ३ ॥
दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
समुत्क्वाथ्य गुडस्यैकां तुलां लोध्रस्य चाञ्जलिम् ।
आवपेत् ततः परं पश्चात् मद्यपानाद्विरेचनम् ॥ ४ ॥
तिल्वकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभाविताम् ।
मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ॥ ५ ॥
चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य्य एव च ।
त्रिफलायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ॥

लोध्रचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।
तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥
सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ६ ॥
अष्टाष्टौ तिल्वतादीनां मुष्टींश्च सनखान् पृथक् ।
द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥
पिष्टैस्तैरेव बिल्वांशैः समूत्रलवणैरथ ।
पक्त्वा मात्रां पिबेत् काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥
लोध्रकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्घृतम् ।
चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेत् ॥ ७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेका सुरा सौवीरकेण च ।
एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥
लेहावुभौ घृतेनापि चत्वारः सम्प्रदर्शिताः ।
योगास्ते लोध्रमूलानां कल्पे षोड़श सम्मताः ॥ ८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
लोध्रकल्पो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महावृक्षकल्पं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

विरेचनानां सर्व्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
सङ्घातन्तु भिनत्त्याशु दोषाणां कोष्ठविभ्रमात् ॥

तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
न दोषनिचये चाल्पे सति मार्गपरिक्रमे ॥ २ ॥
पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषार्द्दिते ।
श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥
रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥
सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ॥ ३ ॥
द्विविधः स मतो यस्य बहुभिश्चैव कण्टकैः ।
सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।
स नाम्ना स्नुग् गुड़ा नन्दा सुधा निस्त्रिंशपत्रकः ॥ ४ ॥
तां विपाट्याहरेत् क्षीरं शस्त्रेण मतिमान् भिषक् ।
द्विवर्षां वा त्रिवर्षां वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ५ ॥
बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्य्यास्तथैकशः ।
कषायेण समापन्नं कृत्वाङ्गारेषु शोषयेत् ॥
ततः कोलसमां मात्रां पिबेत् सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ६ ॥
सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादन्तीं फलत्रिकम् ॥
यथोपपत्ति सन्नाह्य सुधाक्षीरेण भावयेत् ।
कोलमात्रां घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ॥ ७ ॥
त्र्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ।
स्नुक्क्षीरभावितां सम्यग्विदध्याद् गुड़पानके ॥ ८ ॥
त्रिवृतारग्वधौ दन्ती शङ्खिनी सप्तला समम् ।

निशिस्थितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे ततः ॥
सप्ताहं भावयित्वैवं स्नुक्क्षीरेणापरं पुनः ।
सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ॥
गन्धमाल्यं समाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ।
सुखमाशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥ ९ ॥
श्यामात्रिवृत्कषायेण स्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १० ॥
पाययेत्तु सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।
भावितं शुष्कमत्स्यं वा मांसं वा भक्षयेन्नरम् ॥ ११ ॥
क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत् पचेत् ।
सुरां वा कारयेत् क्षीरे सुतां वा पूर्व्ववत् पिवेत् ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
पानकं द्वे यलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिषी ।
महावृक्षस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ १३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
महावृक्षकल्पो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः सप्तलाशङ्खिनीकल्पं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्तला चर्म्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिक्तला चैव यवतिक्ताक्षिपीड़कः ॥
ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्यः श्लेष्माधिकेषु तु ॥ २ ॥
नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ३ ॥
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
हृद्रोगे वातकफजे गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥
पियालपीलुकर्कन्धूकोषाम्राम्लकदाड़िमैः ।
द्राक्षापनसखर्ज्जूरबदराम्लपरूषकैः ॥
मैरेयदधिमण्डाम्लैः सौवीरकतुषोदकैः ।
शीधौ चापेत्रष कल्पः स्यात् सुखं शीघ्रविरेचनम् ॥ ४ ॥
तैल्वा विदारिगन्धाद्यैः पयसि क्वथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्रमाईभागिके ।
दधिमण्डेन संनीय सिद्धं तत् पाययेत च ॥
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलचूर्णश्च चापरः ।
हरीतकीकषायेण तैलं तत् पीड़ितं पिबेत् ॥
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष्वेष संविधिः ॥ ५ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात् क्षीराद् यदुद्दियाद् घृतम् ।
कल्कभागं तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्द्धसंयुतम् ॥
क्षीरेणालोड्य सम्पक्कं पिबेत् तच्च विरेचनम् ॥ ६ ॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्ग्यजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ।
द्विभागार्द्धांशकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ॥
शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्घृतम् ।
त्रिवृत्कल्केन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च पूर्व्ववत् ॥ ७ ॥
सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्य्यो लोध्रवदेव च ॥
दन्तीद्रवन्त्योः कल्केन सौवीरकतुषोदके ।
अजगन्धाजशृङ्ग्योश्च तद्वत् स्यातां विरेचने ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कषाया दश षट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मद्ये त्रयो लेहा योगाः कम्पिल्लके तथा ॥
सप्तलाशङ्खिनीकल्पे त्रिंशदुक्ता नवाधिकाः ।
योगाः सिद्धाः समस्तानामेकशोऽपि च ते हिताः ॥ ९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
सप्तलाशङ्खिनीकल्पो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो दन्तीद्रवन्तीकल्पं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

दन्त्युदुम्बरपर्णी च निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥
तथा मूषिकपर्णी चाप्युपचित्रा च शम्बरी ।
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी दन्ती रण्डा च कीर्त्तिता ॥
तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
दन्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥
पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।
शोषयेदातपेऽर्काग्निगोर्हता ह्यस्यां विकाशिता ॥ २ ॥
तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरूणि च ।
विलापयन्ति दोषौ द्वौ मारुतं कोपयन्ति च ॥ ३ ॥
दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।
पियालकोलबदरपीलुशीधुभिरेव च ॥
पिबेद्गुल्मोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।
गोमूत्रगाजरसैः पाण्डुक्रिमिकुष्ठी भगन्दरी ॥ ४ ॥
तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसायुते ।
कच्छालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद् घृतम् ॥
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्त्ते कफानिले ।
चतुःस्नेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्त्तिषु ॥ ५ ॥
रसे दन्त्याजशृङ्ग्योश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।

लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमोहनुत् ॥
पित्तज्वरे वाततर्षे स्यात् स एवाजगन्धया ।
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च पचेदामलकीरसे ॥
त्रींस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तप्ते सर्पिषि तैले वा भर्ज्जयेत् तत्र चावपेत् ॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनाञ्च भागशः ।
तत् सिद्धं प्राशयेल्लेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥
रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत् पृथक् ॥ ६ ॥
तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।
असृष्टविषि वातोत्थगुल्मे चाम्लयुतं शुभम् ॥ ७ ॥
पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
स्वेदयित्वा ततः खादेत् सुखं तेन विरिच्यते ॥ ८ ॥
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
लावतित्तिरिकाद्यैश्च ते रसाः स्युर्विरेचनम् ॥ ९ ॥
तयोर्वापि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
माषयूषांश्च संस्कृत्य दद्यात् तैश्च विरिच्यते ॥ १० ॥
तत्कषायात् त्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्य्या चोत्कारिका शुभा ॥ ११ ॥
मोदको वास्य कल्पेन कार्य्यस्तच्च विरेचनम् ।
तयोर्वापि कषायेण मद्यमस्योपकल्पयेत् ॥ १२ ॥
दन्तीक्वाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितान् ।
गुड़लावणिकान् भक्ष्यान् विविधान् भक्षयेन्नरः ॥ १३ ॥

द्रवन्तीं मरिचं दन्तीं यमानीमुपकुञ्चिकाम् ।
नागरं हेमदुग्धीञ्च चित्रकञ्चेति चूर्णितम् ॥
सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिवेद्घृतेन चूर्णन्तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥
सर्व्वरोगहरं मुख्यं सर्व्वेष्वृतुषु यौगिकम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्बालवृद्धेषु पूजितम् ॥
दुर्भक्ताजीर्णपार्श्वार्त्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ १४ ॥
पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
त्रिवृतपिप्पलीकर्षौ द्वौ गुड़स्याष्टपलेन तु ॥
विनीय मोदकान् कुर्य्याद्दशैकं भक्षयेत् ततः ।
उष्णाम्बु च पिवेच्चानु दशमे दशमेऽह्नि च ॥
विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्व्वरोगनिवर्हणाः ।
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकण्डूकोठानिलापहाः ॥ १५ ॥ *
दन्तीद्विपलनिर्य्यूहं द्राक्षार्द्धप्रस्थसाधितम् ।

---

* इतः परं पुस्तकान्तरेष्वेवमधिकः पाठो दृश्यते ।
दन्तीद्विपलनिर्य्यूहो द्राक्षार्द्धप्रस्थसाधितः ।
विरेचनं पित्तकासे पाण्डुरोगे च शस्यते ॥
दन्तीकल्कं समगुड़ं शीतवारियुतं पिवेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥
शुण्ठीमरिचपिप्पल्यः कार्षिकाः स्युः पृथक् पृथक् ।
त्रिगुणे शर्करैले च शङ्खिनी चाष्टगुणा ॥

दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारासुतं पिबेत्।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम्॥ १६॥
श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रकैः।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलश्लेष्मप्लीहपाण्डूदरापहः॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषाये साजगन्धयोः।
गौड़ः कार्य्योऽजशृङ्ग्या वा रसैः सुखविरेचनम्॥ १७॥
तच्चूर्णक्वाथमाषाम्बुकिण्वतोयसुरोद्भवा।
मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटीग्रहे॥ १८॥
अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके।
सुराकम्पिल्लके योगो लोध्रवच्च तयोः स्मृतः॥ १९॥

तत्र श्लोकाः।

दध्यादिषु त्रयः पञ्च पियालादेस्त्रयो रसे।
स्नेहेषु वै त्रयो लेहाः षट् चूर्णं त्वेक एव च॥
द्राक्षावेकस्तथा मुद्गमांसानाञ्च रसास्त्रयः।
यवाग्वादौ त्रयश्चैक उक्त उत्कारिकाविधौ॥
एकश्च मोदके मद्ये चैकस्तत्क्वाथतैलके।
चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे॥
एकः सौवीरकेऽथैकयोगः स्यात् तु तुषोदके।

शौलिनीमष्टगुणितां त्रिवृत्ष्टगुणितां तथा।
दन्तीं द्रवन्तीं लक्षणाग्नमेकत्वात्र प्रदापयेत्॥
अस्मादर्द्धपलं चूर्णाल्लिह्यान्माक्षीकसंयुतम्।
शीतोदकानुपानस्तु निरपायं विरेचनमिति॥

एका सुरा कम्पिल्लके चैकः पञ्च धृते स्मृताः ॥
दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन् प्रोक्ताः षोड़शकास्त्रयः ।
नानाविधानां योगानां भुक्तिदोषामयान् प्रति ॥ २० ॥

भवन्ति चात्र ।

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद् योगानां वमने स्मृतम् ।
द्वे शते नवकाः पञ्च योगानान्तु विरेचने ॥
ऊर्द्धानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।
प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।
ततसंज्ञको हि संयोगो भवतीति विनिश्चितम् ॥ २१ ॥
फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।
ते हितान्यनुवर्त्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरे ॥ २२ ॥
विरुद्धवीर्य्यमप्येषां प्रधानानामबाधकम् ।
समानवीर्य्यन्त्वधिकं क्रियासामान्यमिष्यते ॥ २३ ॥
दृष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।
अतो विरुद्धवीर्य्याणां प्रयोग इति निश्चयः ॥ २४ ॥
भूयश्चैषां बलाधानं कार्य्यं स्वरसभावनैः ।
सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्म्मकृत् ॥
स्वरसैस्तुल्यवीर्य्यैर्वा तस्माद् द्रव्याणि भावयेत् ।
अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्म्मताम् ॥
कुर्य्यात् संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः । २५ ॥
प्रदेशमात्रमेतावद्दृष्टव्यमिह षट्शतम् ॥
स्वबुद्ध्यैवं सहस्राणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ।

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद् योगसंख्या न विद्यते ॥ २६ ॥
तीक्ष्णमध्यमृदूनान्तु तेषां शृणुत लक्षणम् ॥
सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत् प्रवर्त्तते ।
नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम् ॥
अमाशयमनुक्षिण्वन् कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरेचनं निरूहं वा तत् तीक्ष्णमिति निर्द्दिशेत् ॥ २७ ॥
जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्य्यैः सुभावितम् ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ २८ ॥
किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्व्वोक्तैर्मात्रया तथा ।
स्निग्धस्विन्नस्य वा सम्यङ्मध्यं भवति भेषजम् ॥ २९ ॥
मन्दवीर्य्यं विरूक्षस्य हीनमात्रन्तु भेषजम् ।
अतुल्यवीर्य्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ३० ॥
अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धो ते बलीयसाम् ।
मध्यावरबलानान्तु प्रयोज्ये सिद्धिमिच्छता ॥ ३१ ॥
तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्व्वमध्याल्पलक्षणः ।
तीक्ष्णादीनि भिषक् तेषु बलापेक्षी प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
देयन्त्वनिर्हृते पूर्व्वं पीते पश्चात् पुनःपुनः ।
भेषजं वमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥ ३३ ॥
बलं त्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामातुरस्य च ।
पुनः प्रदद्याद्भैषज्यं सर्व्वशो वा विवर्ज्जयेत् ॥ ३४ ॥
निर्हृते वापि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।
भेषजेऽन्यत् प्रयुञ्जीत प्रार्थयन् सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ३५ ॥

अपक्वं वमनं दोषं पच्यमानं विरेचनम्।
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिकल्पयेत् ॥ ३६ ॥
पीते प्रस्रंसने दोषान् न निर्हृत्य जरां गते।
वमिते चौषधे धीरः पाययेदौषधं पुनः ॥ ३७ ॥
दीप्ताग्निं बहुदोषञ्च दृढ़स्नेहगुणं नरम्।
दुःशोध्यं तदहर्भुक्तं श्वो भूते पाययेत् पुनः ॥ ३८ ॥
दुर्ब्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यो नरः।
विरिच्यते रसैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ३९ ॥
वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ४० ॥
दुर्ब्बलं शोधितं पूर्ब्बमल्पदोषञ्च मानवम्।
अपरिज्ञातकोष्ठञ्च पाययेदौषधं मृदु ॥
श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम्।
न चातितीक्ष्णं यत् क्षिप्रं जनयेत् प्राणसंशयम् ॥ ४१ ॥
दुर्ब्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः।
मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्य्ये न विनिर्हृताः ॥ ४२ ॥
यस्योर्द्ध्वं कफसंसृष्टं पित्तं यात्यनुलोमिकम्।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत तम् ॥ ४३ ॥
विबन्धेऽल्पं चिराद्दोषे स्रवतुरुष्णं पिबेज्जलम्।
तेनाध्मानं सहृट्छर्द्दिर्विबन्धश्चैव शाम्यति ॥ ४४ ॥
भेषजं दोषरुद्धञ्चेन्नोर्द्धं नाधः प्रवर्त्तते।
सोद्गारञ्च सशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ ४५ ॥
सुविरिक्तन्तु सोद्गारमाश्लेवौषधमुल्लिखेत्।

अतिप्रवर्त्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥
कदाचित् श्लेष्मणा बद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत् प्रवर्त्तते ॥ ४७ ॥
विरुद्धानाहयोर्जीर्णे विष्टब्धोद्धं गतेऽपि वा ।
वायुना भेषजे त्वन्यत् सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ४८ ॥
तृष्णोहभ्रममूर्च्छाद्याः सुश्च ज्जीर्य्यति भेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतञ्च भेषजं तत्र शस्यते ॥ ४९ ॥
लालाहृल्लासविष्टम्भलोमहर्षाः कफावृते ।
भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितम् ॥ ५० ॥
सुस्निग्धं क्रूरकोष्ठञ्च लङ्घयेदविरेचितम् ।
तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मसङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ५१ ॥
रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनाञ्च भैषज्यमविरिच्यैव जीर्य्यति ॥
तेभ्यो वस्तिं पुरा दत्त्वा पश्चाद्दद्याद्विरेचनम् ।
वस्तिप्रवर्त्तितं दोषं हरेत् सम्यग् विरेचनम् ॥ ५२ ॥
रूक्षाशनाः कर्म्मनित्या ये नरा दीप्तपावकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्म्मवातातपाग्निभिः ॥
विरुद्धाध्यशनाजीर्णाद् दोषानपि हरन्ति ते ।
स्नेह्यास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याध्यौ तान् विरेचयेत् ॥ ५३ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय, रूक्षं दद्याद् विरेचनम् ॥ ५४ ॥
एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन् नापराध्यति ॥ ५५ ॥

विभ्रंशो विषवद् यस्य सम्यग्योगो यथामृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयञ्च तस्माद् यत्नात् प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

भवति चात्र ।

द्रव्यप्रमाणन्तु यदुक्तमस्मिन् मध्येषु तत् कोष्ठवयोबलेषु ।
तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पस्तेषां विकल्पोऽभ्यधिकोनभावः॥५७॥

षड्वंश्यस्तु मरीचिः स्यात् षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
अष्टौ ते सर्षपा रक्तिस्तण्डुलश्चापि तद्द्वयम् ॥
धान्यमाषो भवेद्द्वौ धान्यमाषद्वयं यवः ।
अण्डकास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकः ॥
हेमस्य धानकश्चोक्तो भवेच्छाणास्तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रङ्क्षणं विद्यात् कोलं बदरमेव च ॥
विद्याद्द्वौ द्रङ्क्षणौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च ।
विडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ॥
तिन्दुकञ्च विजानीयात् कवड़ग्रहमेव च ।
द्वे सुवर्णे पलार्द्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥
द्वे पलार्द्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।
बिल्वं षोड़शिकञ्चाम्रं द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥
अष्टमानन्तु विज्ञेयं कुड़वौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुड़वं तथा ॥
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्म्मणं नल्वणञ्च तत् ।

स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान एव च ॥
घटस्तु द्विगुणः सूर्पो विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
गोणीं शूर्पद्वयं विद्यात् खारीं भारं तथैव च ॥
द्वात्रिंशच्चैव जानीयाद्द्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
तुलां शतपलं विद्यात् परिमाणविशारदः ॥ ५८ ॥
शुष्कद्रवेष्विदं मानमेवमादि प्रकीर्त्तितम् ।
द्विगुणं तद्द्रवेष्विष्टं सद्यश्चैवोद्धृतेषु च ॥ ५९ ॥
यदि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत् प्रयोजयेत् ।
अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्त्तितम् ॥ ६० ॥
द्रवकार्य्येऽपि चानुक्ते सर्व्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
यतश्च पादनिर्द्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥ ६१ ॥
जलस्नेहौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात् तोयं चतुर्गुणम् ॥ ६२ ॥
स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
तुल्ये कल्केन निर्यासे भेषजानां मृदुः स्मृतः ॥
मध्यपाक द्रव निर्यासे मध्यो दर्व्वीं विमुञ्चति ।
शीर्य्यमाणे तु निर्य्यासे वर्त्तमाने खरस्तथा ॥ ६३ ॥
खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तःक्रियासु च ।
मध्यपाकन्तु पानार्थे वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ ६४ ॥
मानञ्च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ ६५ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थः शोधनै संज्ञा पृथग् यत्तु प्रवर्त्तते ।

देशादीनां फलादीनां गुणा योगशतानि षट् ॥
विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥ ६६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते कल्पस्थाने
दन्तीद्रवन्तीकल्पो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति कल्पस्थानं समाप्तम् ।

चरक-संहिता।

सिद्धिस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

का कल्पना पञ्चसु कर्म्मसूक्ता क्रमश्च कः किञ्च कृताकृतेषु।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु संख्या का किंगुणाः केषु च कश्च वस्तिः॥
किं वर्ज्जनीयं प्रतिकर्म्मकाले कृते कियान् वा परिहारकालः।
प्रणीयमानश्च न याति वस्तिः केनैति शीघ्रं सुचिराच्च केन।
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचित् कस्मात् प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति॥
प्रणोदितः शिष्यवरेण सम्यगित्यग्निवेशेन भिषग्वरिष्ठः।
पुनर्व्वसुस्तन्त्रविदाह तस्मै सर्व्वप्रजानां हितकाम्ययेदम्॥ २॥
त्र्यहावरं सप्तदिनं परन्तु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य उक्तः।
नातः परं स्नेहनमादिशन्ति सात्मीभवेत् सप्तदिनात् परं हि॥३

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदु करोति देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ।
स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वयनेषु लीनं स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ॥४
याम्यौदकानूपरसैः समांसैरुत्क्लेशनीयः पयसा च वम्यः ।
रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः स्निग्धैः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ॥
श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ।
अधः कफेऽल्पे वमनं नियच्छेद्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्द्ध्वम् ॥
स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ।
स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथावद् विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ॥५
पेयां विलेपीमकृतं कृतञ्च यूषं रसं त्रिर्द्विरथैकशश्च ।
क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥
यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्व्वसहस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरग्निः ॥ ६ ॥
जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगाश्चत्वार दृष्टा वमने षडष्टौ ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ ७ ॥
पित्तान्तमिष्टं वमनं तथोर्द्ध्वमधःकफान्तञ्च विरेकमाहुः ।
द्वित्रीन् सविट्कानपनीय वेगान् मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥८
क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वमितः स दृष्टः ।
हृत्पार्श्वमूर्द्धेन्द्रियमार्गशुद्धौ तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥
दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डूहृत्खाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ।
तृण्मोहमूर्च्छानिलकोपनिद्राबलातिहानिर्वमितेऽति च स्यात् ॥६
स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादौ लघुत्वमूर्ज्जोऽग्निरनामयत्वम् ।
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ॥
स्यात् श्लेष्मपित्तानिलसंप्रकोपः स्वेदोऽल्पवह्निर्गुरुगात्रता च ।

तन्द्रा तथा च्छर्द्दिररोचकश्च वातानुलोम्यं न च दुर्विरिक्ते ॥
कफास्रपित्तक्षयजानिलोत्थाः सुप्त्यङ्गमर्द्दक्लमवेपनाद्याः ।
निद्राबलाभावतमःप्रवेशाः सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽति ॥१०॥
संसृष्टभक्तं नवमेऽह्नि सर्पिस्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ।
दद्यात्तु त्र्यहात्त्र्यातिबुभुक्षिताय तैलाक्तगात्राय ततो निरूहम् ॥११
प्रत्यागते धन्वरसेन भोज्यः समीक्ष्य वा दोषबलं यथार्हम् ।
नरस्ततो निश्यनुवासनार्हो नात्याशितः स्यादनुवासनीयः ॥१२॥

शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो
रात्रौ शरद्ग्रीष्मघनागमेषु ।
तानेव दोषान् परिरक्षिता ये
स्नेहस्य पानं प्रति कीर्त्तिताः प्राक् ॥ १३ ॥
प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये
दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ।
सायञ्च भोज्यं परतस्त्र्यहे वा
त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ॥
त्र्यहे त्र्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा
दद्यान्निरूहादनुवासनञ्च ।
एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे
पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ॥
वाते नवैकादश वा पुनर्वा
बस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ १४ ॥

नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं विवर्ज्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।
शुद्धो विरेकेण निरूहदानं तद्यस्य शून्यं विकर्षेच्छरीरम् ॥१५

वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायुर्बलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च।
सर्व्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां निरत्ययः सर्व्वगदापहश्च॥
विट्श्लेष्ममूत्रानिलपित्तकर्षी स्थिरत्वक्शुक्रबलप्रदश्च।
विश्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य सर्व्वान् विकारान् शमयेन्निरूहः॥
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे संस्नेहनं वर्णबलप्रदञ्च॥ १६॥
न तैलदानात् परमस्ति किञ्चित् द्रव्यं विशेषेण समीरणार्त्ते।
स्नेहाद्धि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वादौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा॥
तैलं ददात्याशु मनःप्रसादं वीर्य्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम्॥ १७॥
मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमः स्यान्नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्र्यः।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेन॥ १८॥
स्तब्धाश्च ये सङ्कुचिताश्च येऽपि ये पङ्गवो येऽपिच भग्नभग्नाः।
येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः॥
आध्मापने विग्रथिते पुरीषे शूले च भक्तानभिनन्दने च।
एवंप्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ येचामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः॥
याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गाद्गर्भं न गृह्णन्ति नृभिः समेताः।
क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च तेषाञ्च वस्तिः परमः प्रदिष्टः॥१९

उष्णाभिभूतेषु वदन्ति शीतान्
शीताभिभूतेषु तथा सुखोष्णान्।
तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्तान्
सर्व्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य युञ्ज्यात्॥ २०॥

न बृंहणीयान् विदधीत वस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः।
कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः॥
क्षीणक्षतानां न विशोधनीयान् न शोषिणां नो भृशदुर्ब्बलानाम्।

न मूर्च्छितानाञ्च न शोधितानां येषाञ्च दोषेषु निबद्धवायुः ॥२१
शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्म्मोर्द्ध सर्व्वावयवाङ्गताश्च ।
ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विण्मूत्रपित्तादिमलाशयानां विक्षेपसंघातकरः स यस्मात् ।
तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ।

तस्माच्चिकित्सार्द्धमिति ब्रुवन्ति
सर्व्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ॥ २२ ॥
नाभिप्रदेशञ्च कटीञ्च गत्वा
कुक्षिं समालोड्य पुनश्च पृष्ठम् ॥
संस्नेह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा
दोषान् पुरीषं ग्रथितं विमथ्य ।
स्वसक्तवेगः सपुरीषदोषः
प्रत्यागतो वस्तिरिति प्रशस्तः ॥ २३ ॥
सनाभिदेशं कटिपार्श्वकुक्षिं
गत्वा शकृद्दोषचयं निरस्य ।
संक्षिप्तवेगः सपुरीषदोषः
सम्यक् सुखेनेति च यश्च वस्तिः ॥
प्रसृष्टविण्मूत्रसमीरणत्वं
रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवादि ।
रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च
बलञ्च तत् स्यात् सुनिरूढलिङ्गम् ॥ २४ ॥
स्याद्रुक्शिरोहृग्गुदकुक्षिलिङ्गे-
ष्वर्त्तिः प्रतिश्यायविकर्त्तिके च ।

हृल्लासकासारुचिमूत्रसङ्गः
प्रश्वासो न सम्यक् च निरूहिते स्यात् ॥ २५ ॥

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य भवेत् तदेवातिनिरूहितस्य ॥ २६ ॥

प्रतोत्यसक्तं सशकृच्च तैलं रक्तादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः।
स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलञ्च सृष्टाश्च वेगाः स्वनुवासिते स्युः ॥२७॥

अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठपार्श्वेषु रुग् रूक्षखरञ्च वर्च्चः।
ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणानामसम्यगेतान्यनुवासिते स्युः ॥ २८ ॥

हृल्लासमोहक्लमसादमूर्च्छा विकर्त्तिका चात्यनुवासिते स्युः ॥२९

यस्याह यामाननुवर्त्तते त्रीन् स्नेहो नरः स्यात् स विशुद्धदेहः।
आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ॥३०

त्रिंशन्मताः कर्म्मसु वस्तयोहि कालस्ततोऽर्द्धेन ततश्च योगः।
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥
काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः स्नेहा निरूहान्तरिताश्च षट्सु।
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः स्नेहास्तथा पञ्च परादिमध्याः * ॥३१

त्रीन् पञ्च वाहुश्चतुरोऽथ षड्वा
वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीयान्।
स्नेहान् प्रदायाशु भिषग्विदध्यात्
स्रोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरूहान् ॥ ३२ ॥

विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण स्निग्धन्तु तैः स्वेदितमुत्तमाङ्गम्।
विरेचयेद्द्विस्त्रिरथैकशो वा बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥३३

* त्रिंशन्मताः कर्म्मसु वस्तयो हि काले ततोऽर्द्धेन तथाच योगे।
सान्वासना द्वादश वै निरूहाः प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥
काले त्रयोऽन्ते ऽन्तरितस्तथैकः स्नेहा निरूहाः सहितास्च षट् स्युः।
योगे निरूहास्त्रय एव देयाः स्नेहास्त्रयः षट् च परादिमध्याः ॥
इति पाठान्तरम्।

उर:शिरोलाघवमिन्द्रियाणां स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वं निष्ठीवनञ्चाप्यथ दुर्व्विरिक्ते ॥३४॥
शिरोऽक्षिशङ्खश्रवणार्त्तितोदशात्यर्थशुद्धे तिमिरञ्च पश्येत् ॥
स्यात् तर्पणं तत्र मृदु द्रवञ्च स्निग्धस्य तीक्ष्णन्तु पुनर्न योगे।
दृष्ट्वातुरस्वस्थविधिः प्रयोगे बलायुषोर्वृद्धिकृदामयघ्नः ॥ ३५ ॥

कालस्तु वस्त्यादिषु याति यावां-
स्तावान् भवेद्विः परिहारकालः ॥ ३६ ॥
अत्यासनस्थानवचांसि यानं
स्वप्नं दिवा मैथुनवेगरोधान् ।
शीतोपचारातपशोकरोषां-
स्त्यजेदकालाहितभोजनञ्च ॥ ३७ ॥
बद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे
मार्गे तथार्शःकफविड्विबन्धे ।
न याति वस्तिर्न सुखं निरेति
दोषावृतोऽल्पो यदि वाल्पवीर्य्यः ॥ ३८ ॥

प्राप्ते तु वर्च्चोऽनिलमूत्रवेगे वाते विरुद्धेऽल्पबले गुदे वा ।
अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ च कोष्ठे प्रणीतमात्रः पुनरेति वस्तिः ॥३९
मेदःकफाभ्यामनिलो निरुद्धः शूलाङ्गसुप्तिश्वयथून् करोति ।
स्नेहं प्रयुञ्जन्नबुधस्तु तस्मै संवर्द्धयत्येव हि तान् विकारान् ॥४०
रोगास्तथान्येऽप्यवितर्कमाणाः परस्परेणावगृहीतमार्गाः ।
सन्दूषिता धातुभिरेव चान्यैः स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥४१॥
सर्व्वञ्च रोगप्रशमाय कर्म्म हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ।
मिथ्योपचाराच्च न तं विकारं शान्तिं नयेत् पथ्यमपि प्रयुक्तम् ॥४२

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नानिमान् द्वादश पञ्चकर्म्मा-
ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ।
प्रजाहितार्थं भगवान् महार्थान्
सम्यग् जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः ॥ ४३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
कल्पनासिद्धिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चकर्म्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

येषां यस्मात् पञ्चकर्म्माण्यग्निवेश न कारयेत् ।
येषाञ्च कारयेत्तानि तत् सर्व्वं संप्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
सद्वैद्यन्टपतिद्वेष्टा तद्दिष्टः शोकपीड़ितः ॥
याटच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।
वैरी वैद्याभिमानी च श्रद्धाहीनः सशङ्कितः ॥
भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्यो भिषग्विदा ।
एतानुपचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥
एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्व्वैरुपक्रमैः ।
अवस्थां प्रविभज्यैषां कार्य्याकार्य्यञ्च वक्ष्यते ॥ ४ ॥

अच्छर्द्दनीयास्तावत् क्षतक्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्ब्बल-श्रान्त-पिपासित-क्षुधित-कर्म्मभाराध्वहतोपवास-मैथुनाध्ययन-व्यायामचिन्ता-प्रसक्तक्षाम-गर्भिणी-सुकुमार-संवृतकोष्ठदुश्छर्द्द-नोर्द्ध्वरक्तपित्तप्रसक्तच्छर्द्द्यूर्द्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगो-दावर्त्तमूत्राघात-प्लीहगुल्मोदराष्ठीलास्वरोपघात-तिमिरशिरः-शङ्खकर्णाक्षिपार्श्वशूलार्त्ताः ॥ ५ ॥

तत्र क्षतस्य च भूयः क्षणनात् रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात् । क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्ब्बलानामौषध्बलासहत्वात् प्राणो-परोधः । श्रान्तपिपासितक्षुधितानाञ्च तद्वत् । कर्म्मभारा-ध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्या-द्वातरक्तच्छेदक्षतभयं स्यात् । गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भ-भ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयस्य विकर्षणा-दूर्द्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठदुश्छर्द्दनयोरति-मात्रप्रवाहणाद्दोषाः समुत्क्लिष्टा ह्यन्तःकोष्ठे विसर्पन्तो जनयन्ति स्तम्भं जाड्यं वैचित्त्यं मरणं वा । ऊर्द्ध्वरक्तपित्तस्योदान-ऊर्द्ध्वमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तञ्चातिप्रवर्त्तयेत् । प्रसक्तच्छर्द्दे-स्तु तद्वत् । ऊर्द्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्द्ध्ववातातिप्रवृत्तिः । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः । उदावर्त्तिनो घोरतर उदावर्त्तः स्याच्छीघ्रतरहन्ता । मूत्राघातादिभिरार्त्तानां तीव्रतरशूल-प्रादुर्भावः । तिमिरार्त्तानां तिमिरातिवृद्धिः । शिरःशूलादिषु शूलातिवृद्धिः । तस्मादेते न वाम्याः ॥ ६ ॥

सर्व्वेष्वपि खल्वेतेषु विषगरविरुद्धाभ्यवहारामकृतेष्वप्रति-षिद्धं शीघ्रकारित्वाद दोषाणामिति ॥ ७ ॥

शेषास्तु वाम्याः, पीनसकुष्ठनवज्वरराजयक्ष्म-कासश्वास-गलग्रहगलगण्डश्लीपदमेहमन्दाग्निविरुद्धाजीर्णान्नविसूचिकालसक-विषगरपीतदष्टदिग्धविद्धाधःशोणितपित्तप्रसेकदुर्नामहृल्लासारोचका-विपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसार-शोफ-पाण्डु-रोग-मुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च। तेषु हि वमनं प्रधानतममित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्यादिशोषदोषविनाशवत् ॥ ८ ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभागरक्तपित्त-विलङ्घितदुर्ब्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढकामादिव्यग्राजीर्णनवज्वर-मदात्ययिताध्मातशल्यार्द्दिताभिहतातिस्निग्ध-रूक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च गर्भिण्यन्ताः ॥ ९ ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो दोषः स्यात्। क्षतगुदस्य क्षते गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं वरां रुजां जनयेत्। मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात्। अधोभागरक्तपित्तिनञ्च तद्वदेव। विलङ्घितदुर्ब्बलेन्द्रियाल्पाग्निनिरूढा औषधवेगं न सहेरन्। कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्त्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्त्तमानमयोग-दोषान् कुर्य्यात्। अजीर्णिन आमदोषः स्यात्। नवज्वरस्याविपक्वान् दोषान् न निर्हरेद् वातमेव च कोपयेत्। मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे देहे वृद्धोवायुः प्राणोपरोधं कुर्य्यात्। आध्मातस्याध्मायमानस्य वा पुरीषकोष्ठनिचितो वायुर्विसर्पन् सहसानाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत्। शल्यार्द्दिताभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात्। अतिस्निग्धस्यातियोगभयं भवेत्। रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहं कुर्य्यात्। दारुणकोष्ठस्य विरे-

-धनोद्धता' दोषा हृच्छूलपर्व्वभेदानाहाङ्गमर्द्दच्छर्द्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । क्षतादीनां गर्भिण्यन्तानां छर्द्दनोक्तो दोषः स्यात् । तस्मादेते न विरेच्याः ॥ १० ॥

शेषास्तु विरेच्याः, कुष्ठज्वरमेहोर्द्ध्वरक्तपित्तभगन्दरोदरार्शोब्रध्नप्लीह-गुल्मार्व्वुदगलगण्डग्रन्थि-विसूचिकालसक-मूत्राघातक्रिमिकोष्ठवीसर्प-पाण्डुरोगशिरःपार्श्वशूलोदावर्त्त नेत्रास्यदाह-हृद्रोगव्यङ्गनीलिकानेत्रनासिकास्यश्रवणरोगगुदमेढ्रपाकश्लीपदकश्वासकासकामलापच्यपस्मारोन्मादवातरक्तयोनिरेतोदोषतैमिर्य्यारोचकाविपाकच्छर्द्दिश्वयथुज्वरविस्फोटकादयः पित्तव्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च । एतेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्यग्नुपशमेऽग्निगृहवत् ॥ ११ ॥

अनास्थाप्यास्त्वजीर्णातिस्निग्धपीतस्नेहोत्क्लिष्टदोषाल्पाग्नियानक्लान्तातिदुर्व्वल-क्षुत्तृष्णाश्रमार्त्तातिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तकृतनस्तःकर्म्मक्रुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्द्दिनिष्ठीविकाश्वासकासहिक्कावद्धच्छिद्रदकोदराध्मानालसकविसूचिकामप्रजातातिसारमधुमेहकुष्ठार्त्ताः ॥ १२ ॥

तत्राजीर्णातिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं मूर्च्छा श्वयथुर्वा स्यात् । उत्क्लिष्टदोषमन्दाग्न्योररोचकस्तीव्रः । यानक्लान्तस्य क्षोभव्यापन्नो वस्तिराशु देहं शोषयेत् । अतिदुर्व्वलक्षुत्तृष्णाश्रमार्त्तानां पूर्व्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिकृशस्य कार्श्यं पुनर्ज्जनयेत् । भुक्तभक्तपीतोदकयोरुत्क्लिश्योर्द्ध्वमधो वा वायुर्वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं वस्तौ घोरान् विकारान् जनयेत् । वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षशरीरं निरूहः क्षतं क्षार इव निर्दहेत् ।

कृतनस्तःकर्म्मणो विभ्रंशं भृशसंरुद्धस्रोतसं कुर्य्यात्। क्रुद्ध-भीतयोर्वस्तिरूर्द्धमुपप्लवेत्। मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां संज्ञायां चित्तोपघातव्यापत् स्यात्। प्रसक्तच्छर्द्दिनिष्ठीविका-श्वासकासहिक्कार्त्तानामूर्द्धीभूतो वायुरूर्द्ध वस्तिं नयेत्। बद्धच्छिद्रदकोदराध्मातानां भृशतरमाध्माप्य वस्तिः प्राणान् हिंस्यात्। अलसकविसूचिकामप्रजातातिसारिणामामकृतो दोषः स्यात्। मधुमेहकुष्ठिनो व्याधेः पुनर्वृद्धिः। तस्मादेते नास्थाप्याः॥ १३॥

शेषास्त्वास्थाप्याः, सर्व्वाङ्गैकाङ्गकुच्चिरोगवातवर्च्चोमूत्रशुक्र-सङ्गबलवर्णमांसरेतःक्षयदोषाध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावर्त्त-स्तब्धाङ्गातिसारसर्व्वाङ्गाभितापप्लीहगुल्महृद्रोगभगन्दरोन्माद-ज्वरब्रध्नशिरःकर्णशूलहृदयपार्श्वपृष्ठकटीग्रहवेपनाक्षेपकगौरवा-तिलाववरजः-क्षयानार्त्तव-विषमाग्नि-स्फिग्जानु-जङ्घोरु-गुल्फ-पार्ष्णिप्रपदयोनिबाह्वङ्गुलिस्तनाङ्गदन्तनखपर्व्वास्थि-शूल-शोथ-स्तम्भान्त्रकूजनपरिकर्त्तिकाल्पाल्पशब्दोग्रगन्धोत्थानादयो वात-व्याधयो विशेषेण महारोगाध्यायोक्ताश्च। एतेष्वास्थापनं प्रधान-तममित्युक्तं वनस्पतेर्मूलच्छेदवत्॥ १४॥

य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्याः स्युः। विशेषतस्तु-अभुक्तभक्त-नवज्वर-पाण्डुरोगकामलाप्रमेहार्शःप्रतिश्यायारोचक-मन्दाग्नि-दुर्व्वलप्लीहकफोदरोरुस्तम्भवर्च्चोभेदपीत-विषगर-पित्त-कफाभिष्यन्दगुरुकोष्ठश्लीपदगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठिनश्च॥१५॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्द्धमतिवर्त्तते स्नेहः। नव-ज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषानुत्क्लिश्योदरं जनयेत्।

अर्शस्यर्शांस्यभिष्यन्दाध्मानं कुर्य्यात्। अरोचकार्त्तस्यान्न-गृद्धिं पुनर्हन्यात्। मन्दाग्निदुर्ब्बलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्य्यात्। प्रतिश्यायप्रमोहादिमताञ्च भूयतरमुत्क्लिष्टदोषाणां भूय एव दोषं वर्द्धयेत्। तस्मादेते नानुवास्याः॥ १६॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः, विशेषतस्तु रूक्षतीक्ष्णाग्नयः केवलवातरोगार्त्ताश्च। एतेषु ह्यनुवासनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदनवन् मूले द्रुमाणां प्रसेकवच्चेति॥ १७॥

अशिरोविरेचनार्हास्तु पुनरजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहमद्य-तोयपातुकामस्नातशिरःस्नातुकामक्षुत्तृष्णाश्रमार्त्तमत्तमूर्च्छित-शस्त्रदण्डाहत-व्यवायव्यायामपानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तवि-रिक्तानुवासितगर्भिणीनवप्रतिश्यायार्त्ता अनृतुदुर्द्दिने चेति॥१८

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्द्ध्ववहानि स्रोतांस्यावृत्य कासश्वासच्छर्द्दिप्रतिश्यायान् जनयेत्। पीतस्नेहमद्यतोय-पातुकामानां कृते च पिबतां मुखनासास्रावाक्ष्युपदेहतिमिर-शिरोरोगान् जनयेत्। स्नातशिरसः कृते च स्नातस्य प्रति-श्यायं, क्षुधार्त्तस्य वातप्रकोपं, तृष्णार्त्तस्य पुनस्तृष्णाभिवृद्धिं मुखशोषञ्च। श्रमार्त्तमत्तमूर्च्छितानामास्थापनोक्तो दोषः स्यात्। शस्त्रदण्डहतयोस्तीव्रतरां रुजं जनयेत्। व्यवायव्यायामपानक्ला-न्तानां शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीड़नम्। नवज्वरशोकाभितप्तयो-रूष्मा नेत्रनाड़ीरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिञ्च कुर्य्यात्। विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्य्यात्। अनुवासितस्य कफः शिरोगुरु-त्वञ्च कण्डूक्रिमिदोषान् जनयेत्। गर्भिण्या गर्भं स्तम्भयेत् स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा स्यात्। नवप्रतिश्यायस्य

स्रोतांसि व्यापादयेत् । अनृतुदुर्द्दिने शीतदोषात् पूतिनस्यं शिरोरोगश्च स्यात् । तस्मादेते न शिरोविरेचनार्हाः ॥ १८ ॥

शेषास्त्वर्हाः, विशेषतस्तु शिरोदन्तमन्यास्तम्भहनुग्रह-पीनसगलशुण्डिकाशालूकशुक्र-तिमिरवर्त्मरोगव्यङ्गोपजिह्विका-र्द्धावभेदकग्रीवास्कन्धांस्यनासिकाकर्णाक्षिमूर्द्धकपालशिरोरोगा-र्द्दितापतन्त्रकापतानकगलगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिरागनाड्य-र्व्वुदस्वरभेदवाग्ग्रहगद्गदकथनादय ऊर्द्ध्वजत्रुगता वातविकाराः-परिपक्वाश्च । एतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तम् । तद्धुत्त-माङ्गमनुप्रविश्य मञ्जपेशीकामक्तं दोषं विकारकरमपकर्षति ॥ २०

प्रावृट्शरद्वसन्तेष्वितरेष्वात्ययिकेषु रोगेषु नावनं कुर्य्याद् ग्रीष्मे पूर्व्वाह्णे, शीते मध्याह्ने, वर्षासु दुर्द्दिने वेति ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति पञ्चविधं कर्म्म विस्तरेण निदर्शितम् ।
येभ्यो यत् त्वहितं यस्मात् कर्म्म येभ्यश्च यद्धितम् ॥
न चैकान्तेन निर्द्दिष्टमेकान्तेन समाश्रयेत् ।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥
उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्य्यमकार्य्यं स्यात् कर्म्म कार्य्यञ्च गर्हितम् ॥
छर्द्दिहृद्रोगगुल्मानां वमनं स्वे चिकित्सिते ।
अवस्थां प्राप्य निर्द्दिष्टं कुष्ठिनां वस्तिकर्म्म च ॥
तस्मात् सत्यपि निर्द्देशे कुर्य्यादूह्य स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥ २२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने पञ्चकर्म्मीयसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिसूत्रीयां सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये स्थितं वनेशायतनस्य पार्श्वे ।
महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः पुनर्व्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥
वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः स्यात्सिद्धिमान् किम्मयमस्य नेत्रम् ।
कीदृक्प्रमाणाकृति किंगुणञ्च केषाञ्च किंयोनिगुणश्च वस्तिः ॥

निरूहकल्पः प्रणिधानमात्राः
स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।
के वस्तयः केषु हिता इतीदं
श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ २ ॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-
सात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।
वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्यात् सर्व्वकर्म्माणि च सिद्धिमन्ति ॥ ३ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यास्थिलोहद्रुमवेणुदन्तैः ।
नालैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि
षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

सुग्रंसुक्कर्कन्धुसतीनवार्हि-
च्छिद्राणि वर्त्ताणि पिहितानि चापि ॥
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठकाभ्यां
मूलाग्रयोः सूत्रः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि
श्लक्ष्णानि च सूत्रगुड़िकामुखानि ॥
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे
मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ॥ ४ ॥
जारद्गवो माहिषहारिणो वा
स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥
दृढ़स्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ५ ॥
वस्तेरभावे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।
नेत्रमत्र चाल्पाभत एव नाड़ी
हितास्थिजा वंशभवो नलो वा ॥ ६ ॥
आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ।
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्त्तयोगे जीर्णान्नमेकाग्रमुपक्रमेत ॥७॥
बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।

अष्टौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥
पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुड़क्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ॥
गुड़ात् पलं द्विप्रसृता तु मात्रा
स्नेहाच्च युक्त्या मधुसैन्धवञ्च ।
स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्प्यं
प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन ॥ ८ ॥
वस्तिं ततः सव्यकरे निधाय
सुबद्धमुत्क्षिप्य च निर्व्वलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्त्तिम् ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं
नातिक्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथ किञ्चिन्नतशीर्षके वा
नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखे शयानं कृत्वर्ज्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
निकुञ्च्य सव्येतरमस्य सक्थि सव्यं प्रसार्य्यं प्रणयेत् शनैस्तम् ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धं शनैर्ऋजुपृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन् पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम् ।
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ॥ ९ ॥

तिर्य्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे।
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीड़ितश्च ॥ १० ॥
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छाञ्च कुर्य्यादतिमात्रमुष्णः।
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनन्तु रूक्ष-
स्त्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामस्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति।
दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्य्यात्
तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ॥ ११ ॥
पूर्व्वं हि योज्यं मधुसैन्धवाभ्यां
स्नेहं विनिर्म्मथ्य ततोदकल्पम्।
विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्तद्-
वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ॥ १२ ॥
वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदञ्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः।
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सव्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥ १३ ॥
विड्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम्।
उत्तानदेहश्च कृतोपधानः

स्यादीर्घ्यमाप्नोति तथास्य देहम् ॥ १४ ॥
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।
प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः
शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ॥ १५ ॥
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं
भुक्तोऽनुवास्यः परिवृंहणार्थम् ।
निरूहपादांशसमेन तैले-
नाम्लानिलघ्नौषधसाधितेन ॥
दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्यात्
स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ।
ईषत् पदाङ्गुष्ठयुगञ्च कर्षेद्-
उत्तानदेहस्य तलौ प्रमृज्यात् ॥
स्नेहेन पार्ष्ण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च
ये चास्य गात्रावयवा रुगार्त्ताः ।
तांश्चावमृज्यात् ससुखं ततश्च
निद्रामुपासीत कृतोपधानः ॥ १६ ॥
भागाः कषायस्य तु पञ्च पित्ते
स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ।
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो
मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ॥
निरूहमात्रा प्रसृतार्द्धमाद्ये
वर्षे ततोऽर्द्धप्रसृताभिवृद्धिः ।

आद्वादशात् स्यात् प्रसृताभिवृद्धि-
रष्टादशाद्वादशतः परं स्युः ॥
आसप्ततेरुक्तमिदं प्रमाण-
मतःपरं षोड़शवद्विधेयम् ।
निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा
बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ॥ १७ ॥
नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपादं
सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।
प्रधानमृद्वास्तरणोपपन्नं
प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १८ ॥
भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य सम्यक्
प्रकल्पयेद् यूषपयोरसाद्यैः ।
सर्व्वेषु विद्याद्विधिमेतमाद्यं
वक्ष्यामि वस्तीनत उत्तरीयान् ॥ १९ ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्व्वशेषः ।
त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः सर्व्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ २० ॥
स्थिरा दिवर्गस्य बलापटोलत्रायन्तिकैरण्डयवैर्युतस्य ।
प्रस्थोरसाच्छागरसार्द्धयुक्तः साध्यः पुनः प्रस्थरसश्च यावत् ॥
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलञ्चापि ददाति सद्यः ॥ २१ ॥
एरण्डमूलं त्रिपलं पलानि ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ।
रास्नाश्वगन्धातिबलागुडूचीपुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥
भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता जलढ़िकंसे क्वथितेऽष्टशेषे ।

पेष्याः शताह्वाह्वुषाप्रियङ्गु सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥
रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तमच्चप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो वस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥
जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठशूलं कफावृतं मारुतनिग्रहञ्च ।
विरामूत्रवातग्रहणं सशूलमाध्मानतामश्मरिशर्कराञ्च ॥
आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषानेरण्डवस्तिः शमयेत् प्रयुक्तः ॥ २२ ॥
चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्टश्छागात्कृतार्द्धाद् दधिदाड़िमाम्लः ।
रसः सपेष्यो बलवर्णमांसरेतोऽग्निदश्चाम्बाशिरोरुजाघ्नः ॥२३॥
जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशात् पक्त्वा रसोऽर्द्धाढ़कमात्रशेषः ।
कल्कैर्वचामागधिकापलाभ्यां युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥
ससैन्धवक्षौद्रयुतः सतैलो देयो निरूहो बलवर्णकारी ।
आनाहपार्श्वामययोनिदोषान् गुल्मानुदावर्त्तरुजञ्च हन्यात् ॥२४
यष्ट्याह्वमूलाष्टपलेन सिद्धं पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।
युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तवैस्वर्य्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ २५ ॥
यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्करक्षौद्रयुतं सुशीतं पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥२६॥
द्विकार्षिकाश्चन्दनपद्मकर्द्धियष्ट्याह्वरास्नावृषशारिवाश्च ।
सलोध्रमञ्जिष्ठमथाप्यनन्ताबलास्थिराद्यं तृणपञ्चमूलम् ॥
निःक्वाथ्य तोयेन रसेन तेन शृतं पयोऽर्द्धाढ़कमम्बुहीनम् ।
मेदर्द्धिजीवन्तिशतावरीभिर्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥
सितोपलाजीवकपद्मरेणुप्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।
लोध्रात्मगुप्ता मधुकैर्विदारी मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन् चीरेण वाश्नातु परिसिक्तगात्रः ॥
दाहातिसारौ प्रदरास्रपित्तहृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वरञ्च ।
स-गुल्ममूत्रग्रहकामलादीन् सर्व्वामयान् पित्तकृतान्निहन्ति ॥ २७
द्राक्षादिकाश्मर्य्यमधूकसेव्यैः सशारिवाचन्दनशीतपाकैः ।
पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णीतुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाक्षमात्रैः सचौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीक्षुरसैर्गुडेन वस्तिं युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥
हृन्नाभिपार्श्वोदरदेहदाहे दाहेऽन्तरस्थे च समूत्रकृच्छ्रे ।
चीणचते रेतसि चापि नष्टे पैत्तेऽतिसारेष नृणां प्रशस्तः ॥ २८॥
कोशातकारग्वधदेवदारुदूर्व्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीञ्च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥
तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाह्वतैलस्य समाक्षिकस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदारुभिर्वा सपिप्पलीकैः क्वथितैर्जलाद्यैः ॥ २९॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।
कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥
निरूहमुख्यः कफजान् विकारान् सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं वस्तेस्तथाऽटोपमथातिघोरम् ॥ ३० ॥
रास्नामृतैरण्डविडङ्गदारुसप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठातिक्ताखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च क्वाथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वकृष्णाफलिनीशताह्वारसाञ्जनश्वेतवचाविडङ्गैः ॥

कलिङ्गपाठाम्बुदसैन्धवैश्च कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः।
अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेहब्रध्नोदराजीर्णकफातुरेभ्यः॥
रूक्षौषधैरप्यपतर्पितेभ्य एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य विजित्य रोगांश्च बलं करोति॥
हन्यात् तथा मारुतमूत्रसङ्गं वस्तेस्तथाटोपमथापि घोरम्॥३१
पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेदवृश्चीरभूतीकबलापलाशाः।
द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥
बिल्वं यवान् कोलकुलत्थधान्यफलानि चैकप्रसृतोन्मितानि।
पयोजलाढ्याढकयोः शृतं तत् क्षीरावशेषं कृतवस्त्रपूतम्॥
वचाशताह्वामरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम्।
कल्कैर्यमान्या मदनैश्च युक्तं नातुष्णशीतं गुड़सैन्धवाक्तम्॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च तथैव युक्तं प्रसृतत्रयेण।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञः स सर्व्वसंसर्गकृतामयघ्नः॥३२
स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः॥३३
रसेन वाते प्रतिभोजनं स्यात् क्षीरेण पित्ते तु कफे तु यूषैः।
तथानुवासेषु च बिल्वतैलं स्याज्जीवनीयं फलसाधितञ्च॥३४॥

तत्र श्लोकः।

इतीदमुक्तं निखिलं यथावद् वस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम्।
योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म्म करोति लोके लभते स सिद्धिम्॥३५

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
वस्तिसूत्रीयसिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहव्यापदिकीं सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

स्नेहवस्तीन् प्रवक्ष्यामि वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानाञ्च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ २ ॥
दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूचीरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषान् ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकाम् ।
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्व्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ३ ॥
शताह्वायवबिल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।
सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तञ्चानिलनुद् घृतम् ॥ ४ ॥
जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।
शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।
पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत् तच्चतुर्गुणे ॥
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनम् ।
मूत्ररेतोरजोदोषान् हरेत् तदनुवासनात् ॥ ५ ॥
लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।

तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ ६ ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलं बला।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गी देवदारु सकट्फलम् ॥
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शटी।
विडङ्गातिविषे श्यामा हरेणुः किणिही स्थिरा ॥
बिल्वाजमोदे कृष्णा च दन्ती रास्ना च तैः समैः।
साध्यमैरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ॥
ब्रध्नोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान्।
आनाहमश्मरीञ्चैव हन्यात् तदनुवासनात् ॥ ७ ॥
मदनैर्वाम्लसंयुक्तैर्बिल्वाद्येन गणेन वा।
तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥ ८ ॥
विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः।
जातीप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥
निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम्।
एषां क्वाथेन विपचेत् तैलमेभिश्च कल्कितैः ॥
फलबिल्वत्रिवृत्कृष्णारास्नाभूनिम्बदारुभिः।
सप्तपर्णवचोशीरदार्व्वीकुष्ठकलिङ्गकैः ॥
लतायष्टिशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः।
तत् कुष्ठानि क्रिमीन् मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥
क्लीवतां विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा।
प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥
व्याधिव्यायामकर्म्माध्वक्षीणाबलनिरोजसाम्।
क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः ॥

पादजङ्घोरुपृष्ठांसकटीनां स्थिरतां पराम् ।
जनयेदप्रजानाञ्च प्रजां स्त्रीणां तथा नृणाम् ॥ ८ ॥
वातपित्तकफात्यन्नपुरीषैरावृतस्य च ।
अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहवस्तेः षड़ापदः ॥
शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
अतिभुक्ते गुरुवर्चः सञ्चयेऽल्पबलस्तथा ॥
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादधः ।
अभुक्तेऽनावृतत्वाच्च यात्यूर्द्धं तस्य लक्षणम् ॥ १० ॥
स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्द्दनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्यात् स्नेहं वातावृतं भिषक् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्नापीतद्रुतैलकैः ।
सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः ॥
निरूहैर्निर्हरेत् सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ।
ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ११ ॥
दाहरागतृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।
विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ॥ १२ ॥
तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्यात् श्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥
कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।
फलतैलयुतैः साम्लैर्वस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ १३ ॥
छर्द्दिमूर्च्छारुचिग्लानिज्वरशूलाङ्गमर्द्दनैः ।
आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥
कटूनां लवणानाञ्च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।

मृदुर्विरेकस्तत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ १४ ॥
त्रिशूलानिलसङ्गात्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।
स्नेहं विड्वावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्त्तिभिः ॥
श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ।
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ १५ ॥
अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात् स्नेहोऽतिपीड़ितः ।
धावत्यूर्द्धं ततः कण्ठादूर्द्धेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥
मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।
तत्सिद्धतैलमिष्टोऽत्र निरूहः सानुवासनः ॥ १६ ॥
कण्ठादागच्छतः स्तम्भः कण्ठग्रहविरेचनैः ।
छर्द्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्य्यान्निवर्त्तनम् ॥ १७ ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्व्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥ १८ ॥
मुक्तस्नेहं द्रवोष्णञ्च लघु पथ्योपसेवनम् ।
भुक्तवान्मात्रया भोज्यमनुवास्यस्त्र्यहात् त्र्यहात् ॥
धान्यनागरसिद्धञ्च तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
व्युषिताय निशाः कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ १९ ॥
स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणञ्च भिनत्ति च ।
मारुतस्यानुलोम्यञ्च कुर्य्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥
वमने च विरेके च निरूहे सानुवासने ।
तस्मादुष्णोदकं सेव्यं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ २० ॥
रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्भृशं व्यायामपीड़ितः ।
वङ्क्षणश्रोणिगुदावर्त्तवातार्त्तांश्च दिने दिने ॥

एषाञ्चाशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्विव ।
अतोऽग्नेरेषां ग्रहणात् प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ २१ ॥
तत्वामं प्रणयेत् स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्‌गुदम् ।
सावशेषञ्च कुर्व्वीत वायुः कोष्ठे हि तिष्ठति ॥
न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात् स्नेहमनन्तरम् ।
सङ्गतः स ह्युभयतो वातमग्निञ्च दूषयेत् ॥
स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहात् पवनाद्भयम् ॥
तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म्म त्रिदोषनुत् ॥ २२ ॥
कर्म्मव्यायामभाराध्वयानस्त्रीकर्षितेषु च ।
दुर्ब्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा मतः ॥ २३ ॥
ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् ।
यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्व्वकालं निरत्ययः ॥
बल्यं सुखोपचर्य्यञ्च सुखं सृष्टपुरीषकृत् ।
स्नेहमात्राविधानं हि वृंहणं वातरोगनुत् ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहवस्तयः ।
तेषाञ्चाप्रयुक्तानां व्यापदः सचिकित्सिताः ॥
प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेर्यद् ध्रुवं येऽर्हास्त्रयाश्च ये ।
स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
स्नेहव्यापदिकी सिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिव्यापद्दिकीं सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्ज्यानि कर्म्मसु ।
नेत्रवस्तिप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ २ ॥
ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्ज्जयेत् ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्रवाः ।
गुदपीड़ा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ३ ॥
विषममांसलच्छिद्रस्थूलजालकवातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन् कर्म्मसु वर्ज्जयेत् ॥
गतिवैषम्यविस्रत्वस्रावदौर्ग्राह्यनिस्रवाः ।
फेनिलच्युतधार्य्यत्वं वस्तेः स्याद् वस्तिदोषतः ॥ ४ ॥
सवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्य्यगुल्लिप्तकम्पिताः ।
अतिबाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ५ ॥
अनुच्छ्वास्यानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥
तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ६ ॥
द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ।
स्यात् कटीगुदजङ्घार्त्तिवस्तिस्तम्भोरुवेदनाः ॥
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहस्वेदाः सवस्तयः ॥ ७ ॥
तिर्य्यग्वल्यावृतद्वारे वन्धेनापि न गच्छति ।

नेत्रं तद्वर्त्त निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥
पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोऽर्त्तिमूर्व्वोश्च सदनं जनयेद्बली ॥
वस्तिः स्यात् तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ ८ ॥
स्याद्दाहो दवथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ।
कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सवस्तयः ॥ ९ ॥
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण चपनाद्बलेः ।
स्यात् सार्त्तिदाहनिस्तोदगुदवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ॥
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १० ॥
न वा वहति मन्दस्तु वाह्यस्त्वाशु निवर्त्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥
अतिप्रपीड़ितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीड़ादिकर्म्म च ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रवस्तिप्रणेतॄणां दोषानेतान् सभेषजान् ।
वेत्ति तत्त्वेन मतिमान् वस्तिकर्म्माणि कारयेत् ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
नेत्रव्यापदिकी सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्द्धानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान् वक्ष्यामि सौषधान् ॥ २ ॥
ऋतुरुष्णावर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ ३ ॥
प्रावृट् शुचनभौ ज्ञेयौ शरदूर्ज्जः सहाः पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥
एतानृतून् विचिन्त्यैव दद्यात् संशोधनं नृणाम् ।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ४ ॥
कर्म्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ।
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
वीसर्पपीड़काशोफकामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविषार्त्तांश्च नातिस्निग्धान् विरेचयेत् ॥ ६ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ७ ॥
स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥
स्निग्धात् पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धाद्देहात् तथौषधैः ॥

आर्द्रंकाष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्व्वतः।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान् स्वेदो विष्यन्दयेत् स्थिरान्॥
क्षारोत्क्लिष्टोयथा वस्त्रे मलः संशोध्यतेऽम्भसा।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लिश्य शोध्यते शोधनैर्मलः॥ ८॥
अजीर्णे वर्द्धते ग्लानिर्विबन्धश्चापि जायते।
पीतं संशोधनञ्चैव विपरीतं प्रवर्त्तते॥ ९॥
अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम्।
लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम्॥
अविकाराविपन्नञ्च नातिग्लानिकरञ्च यत्।
गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम्॥ १०॥
विधूय मानसान् दोषान् कामक्रोधभयादिकान्।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते॥ ११॥
नरः पूर्व्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्द्धनम्।
सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघु शीतं विरेचनम्॥
उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन चिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि॥ १२॥
पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत्॥
ऊर्द्ध्वं कफानुगे पित्ते विट्पित्तानुगते त्वधः।
हृतदोषं वदेत् कार्श्यं दौर्ब्बल्यं चात्मलाघवम्॥
वामयेत् तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे।
स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्गारेऽपि वामयेत्॥
आलाघवाद्गुरुत्वाच्च कफस्यापत् परं भवेत्।
वमिते वर्द्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति च॥
वमितं लङ्घयेत् सम्यग् जीर्णे लिङ्गानि लक्षयेत्।

तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्य्यान्न लङ्घनम् ॥ १३ ॥
संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ १४ ॥
कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।
तर्पणादि क्रमं कुर्य्यात् पेयाभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥ १५ ॥
अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्ज्जो मनस्विता ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥ १६ ॥
क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ १७ ॥
अकालेऽल्पातिमात्रञ्च पुराणं न च भावितम् ।
असम्यक् संस्कृतञ्चैव व्यापदेऽतौषधं ध्रुवम् ॥ १८ ॥
आध्मानं परिकर्त्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च ॥
शुद्धोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहृद्यमतिबाध्यते ॥ १९ ॥
योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनम् ।
अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्त्तनम् ॥ २० ॥
उत्क्लिष्टश्लेष्म दुर्गन्धमहृद्यं नाति वा बहु ।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्द्ध्वं प्रवर्त्तते ॥
क्षुधार्त्तमृदुकोष्ठाभ्यां पीतं स्वल्पकफेन वा ।
तीक्ष्णं स्थिरं संक्षुभितं वमनं स्याद्विरेचनम् ॥
प्रातिलोम्येन दोषाणां हरणात् ते व्यक्तभ्रमः ।

अयोगसंज्ञं कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पशः ॥ २१ ॥
पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन् पुनः पिबेत्।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥
कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च।
अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ २२ ॥
वमनं न तु दुश्छर्द्यं मृदुकोष्ठे विरेचनम्।
पाययेतौषधं भूयो हन्यात् पीतं पुनर्हि तौ ॥ २३ ॥
अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम्।
दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्त्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं तृषम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्व्वोः सादं विवर्णताम् ॥ २४ ॥
स्निग्धस्विन्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम्।
शीतैर्वा स्तब्धमामैर्वा दोषानुत्क्लिश्य नाहरेत् ॥
तानेव जनयेद्रोगान् न योगः सर्व्व एव सः।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्करैः।
पाययेत पुनर्जीर्णे समूत्रैर्वा निरूहयेत् ॥
निरूढञ्च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वानुवासयेत्।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥ २५ ॥
अतितीक्ष्णं क्षुधार्त्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम्।
हृत्वाशु विट्पित्तकफान् धातून् विस्रावयेद् द्रवान् ॥
बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमं तृषाम्।

कुर्य्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ २६ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥ २७ ॥
अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥
शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्च्चःसांग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यञ्च दापयेत् ॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ २८ ॥
वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत् फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
सोद्गारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥
वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।
स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूषक्षीररसैर्हिताः ॥
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
निःसृतान्तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥
वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
यवागूं तनुकां दद्यात् स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥ २९ ॥
वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ ३० ॥

बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्त्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान् निरुध्य च ॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्य्याच्च दारुणम् ॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्त्यादिः सनिरूहानुवासनम् ।
उदावर्त्तहरं सर्व्वं कर्म्माध्मातस्य शस्यते ॥ ३१ ॥
स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥
पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्त्तिकाम् ॥ ३२ ॥
लङ्घनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघु भोजनम् ।
वृंहणीयो विधिः सर्व्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ३३ ॥
आमाजीर्ण तु बध्नश्चेत् क्षारोऽम्लं लघु शस्यते ।
पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन च ॥ ३४ ॥
सदाड़िमरसं सर्पिः पिवेद्वातेऽधिके सति ।
दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाड़िमत्वचा ॥
देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिवेत् ।
अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥
कषायमधुरं वस्तिं पिच्छावस्तिमथापि वा ।
यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्तिं प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
अल्पन्तु बहुदोषस्य दोषानुत्क्लिश्य भेषजम् ।
अल्पाल्पं स्रावयेत् कण्डूं शोफकुष्ठानि गौरवम् ॥
कुर्य्याच्चाग्निवधोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताः ।

परिस्रावगतं दोषं शमयेद्वामयेत्तदा ॥
स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ३६ ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्व्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥
मूर्च्छिकाश्वासपार्श्वार्त्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ॥
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्त्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
कायाग्निञ्च बलञ्चास्य क्रमेणाभिविवर्द्धयेत् ॥ ३७ ॥
पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफे तथा ॥ ३८ ॥
पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति चाविशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ॥
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्त्तिमूर्च्छितैः ।
तत्र वातहरं सर्व्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ३९ ॥
अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्म्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ॥ ४० ॥
तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
भुङ्क्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुङ्क्ते पित्तमादिशेत् ॥
शुक्लं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा ।
प्रक्षालितं विवर्णं चेत् पित्तं शुद्धन्तु शोणितम् ॥ ४१ ॥

तृष्णामूर्च्छामदार्त्तस्य कुर्य्यादामरणात् क्रियाम् ।
तस्य पित्तहरीं सर्व्वामतियोगे च या मता ॥
मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिवेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तद्ध्याशु गच्छति ॥
तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्तिं प्रदापयेत् ॥
श्यामाकाश्मर्य्यवदरीदूर्व्वावीरैः शृतं पयः ।
घृतमण्डाञ्जनयुतं वस्तिं शीतं प्रदापयेत् ॥
पिच्छावस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ४२ ॥
गुदभ्रंशं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
सामगन्धर्व्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥ ४३ ॥
यदा विरेचनं पीतं विड्न्तरवतिष्ठते ।
वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लेश्य नावहेत् ॥
तदा कुर्व्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
सविभ्रंशानतस्तत्र स्याद् यथाव्याधि भेषजम् ॥ ४४ ॥
पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मार्द्दवावृतम् ।
न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात् स्तम्भयेच्च्युतान् ॥
वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
तीक्ष्णं वस्तिं विरेकं वा दद्यात्सङ्गनपाचनम् ॥ ४५ ॥
रूक्षं विरेचनं पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा ।
मारुतं कोपयित्वाशु कुर्य्याद्घोरानुपद्रवान् ॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्व्वगात्रेषु मारुतः ।
स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्य्यो वातहरो विधिः ॥ ४६ ॥
स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृद्वुत्क्लेश्यौषधं कफम् ।

पित्तं वातञ्च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥
दौर्व्वल्यञ्चाङ्गमर्द्दञ्च कुर्य्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
लङ्घनं पाचनञ्चात्र स्निग्धं तीक्ष्णञ्च शोधनम् * ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सरूपाः सचिकित्सिताः ।
वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥
एतान् विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
दद्यात् संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

——— समाप्तः

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो वस्तिव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
धीधैर्य्यौदार्य्यगाम्भीर्य्यक्षमादमतपोनिधिम् ।
पुनर्व्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥
काः कति व्यापदो वस्तेः किंसमुत्थानलक्षणाः ।
काश्चिकित्सा इति प्रश्नान् श्रुत्वा तानब्रवीद् गुरुः ॥ २ ॥
नातियोगौ क्लमाध्माने हिक्का हृत्प्राप्तिरूर्द्धता ।

* लङ्घनं पाचनं काले स्निग्धं तीक्ष्णञ्च भोजनमिति पाठान्तरम् ।

प्रवाहिका शिरोऽर्त्तिः परिकर्त्ती परिस्रवः ॥
द्वादश व्यापदो वस्तेरसमग्योगसम्भवाः ।
आसामेकैकशो रूपं चिकित्साञ्च निबोधत ॥ ३ ॥
गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रूक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।
शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्ब्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोति गुरुकोष्ठत्ववातमूत्रशकृद्ग्रहम् ॥
नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।
कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्द्दवम् ॥ ४ ॥
तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।
फलवर्त्त्यो ... कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥
विल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ।
सुरादिमूत्रवान् वस्तिः स प्राक् प्रेषितमानयेत् ॥ ५ ॥
स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।
तस्य लिङ्गं चिकित्साञ्च शोधनाभ्यां समाचरेत् ॥ ६ ॥
पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्य्यं मधुकोत्पलम् ।
पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकञ्च क्षीरे तण्डुलधावने ॥
द्राक्षायाः पक्वलोष्ट्रस्य प्रसादो मधुकस्य च ।
विनीय सघृतं वस्तिं दद्याद्दाहेऽतियोगजे ॥ ७ ॥
आमदोषे निरूहेण मृदुना दोष ईरितः ।
रुणद्धि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥
क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।
कुर्य्यात् स्वेदैर्विरूक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत ॥ ८ ॥

पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्व्वाशृतं जलम् ।
पिवेत् सौवर्च्चलोन्मिश्रं दीपनं छर्द्दिशोधनम् ॥
वचानागरषड्ग्रन्थाला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।
पेयाः प्रसन्नया वा सुररिष्टेनासवेन वा ॥
दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।
पिष्ट्वा कुष्ठञ्च मूत्रेण पिवेत् चारांश्च दीपनान् ॥
वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।
सम्मूत्रमथवा व्यक्तलवणं माधुतैलिकम् ॥ ९ ॥
अल्पवीर्य्यो महादोषे रूक्षे क्रूराशये कृतः ।
वस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात् समीरणम् ॥
स विमार्गोऽनिलः कुर्य्यादाध्मानं मर्म्मपीड़नम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवङ्क्षणवेदनाम् ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति । १० ॥
फलश्यामादिभिः कुष्ठकृष्णालवणसर्षपैः ।
धूममाषवचाकिण्वचारचूर्णगुड़ैः कृताम् ॥
कराङ्गुष्ठनिभां वर्त्तिं यवमध्यां प्रवेशयेत् ।
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाक्तां स्नेहिते गुदे ॥
अथवा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥
विल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धश्चैवानुवासनम् ॥ ११ ॥
मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्य्याद्धिक्कादिकं तत्र हिक्काघ्नं वृंहणञ्च यत् ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्य्यत्रिफलागुड़सैन्धवैः ।

सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ॥
कृष्णालवणयोरच पिवेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमो लेहो रसः चीरं स्वेदश्चान्नञ्च वातनुत् ॥ १२ ॥
अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीड़ितः ।
घट्टयेद्धृदयं वस्तिस्तत्र काश्यकुशेत्कटैः ॥
स्यात् साम्ललवणस्कन्धकरीरवदरीफलैः ।
शृतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नैश्चानुवासनम् ॥ १३ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां दत्ते वेगान् निगृह्णतः ।
अतिप्रपीड़ितो वस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत् पार्श्वोदरञ्चाधः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ॥
केशेष्वाकृष्य चाकाशे धनुषा त्रासयेच्च तम् ।
गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च वस्तिमस्यानयेदधः ।
वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठं रुन्ध्यान्न म्रियते यथा ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गगः ।
अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥
ततः क्रमुककल्काच्च पाययेताम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात् सरत्वाच्च वस्तिञ्चास्यानुलोमयेत् ॥१४॥
पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥
बिल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरःस्थिते ।
शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ १५ ॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे वस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ।
उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥
श्वयथुं वस्तिपायोश्च जङ्घोरुसदनं तथा ।
निरुद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्णं संप्रवाहते ॥ १६ ॥
स्वेदाभ्यङ्गनिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लङ्घयित्वा तु वर्त्तिं कुर्य्याद्विरिक्तवत् ॥ १७ ॥
दुर्ब्बले तीव्रदोषे च क्रूरकोष्ठे तनुर्मृदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्वस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥
गात्राण्यनुसरन् मार्गं ऊर्द्ध्वमूर्द्ध्वं विधावति ।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ।
कुर्य्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ॥
युञ्ज्यात् प्रधमनैर्धूमैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ।
विरेचनैर्निरूहैश्च वस्तिभिश्चानुलोमिकैः ॥ १८ ॥
सुस्विन्नस्निग्धदेहस्य यस्य वस्तिर्विधीयते ।
अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्त्तयेत् ॥
स्रुतेषु तस्य दोषेषु निरूढ़स्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावर्त्तकोष्ठस्य वायुः संप्रतिहन्यते ॥
विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
गात्रवेष्टननिस्तोदभेदस्फुरणजृम्भणैः ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
एरण्डपत्रनिष्क्वाथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥
यवान् कुलत्थान् कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।

जलाढ़कद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ॥
कुर्य्यात् सबिल्वतैलोष्णलवणेनानुवासनम् ।
निरूहणं समाप्लुस्तं द्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥
ततो भुक्तवतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् * ॥ १९ ॥
मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
वस्तिर्दोषान् निरस्याशु जनयेत् परिकर्त्तिकाम् ॥
विकवङ्क्षणवस्तीनां तोदं नाभेरधो रुजम् ।
विबन्धाल्पाल्पमुत्थानं वस्तिनिर्लेखनं भवेत् ॥ २० ॥
स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात् क्षीरभोजिनः ॥
ससर्ज्जरसयष्ट्याह्वजिङ्गिनीकर्द्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे वस्तिः स्यात् तिक्ताम्लमृदुभोजिनः ॥ २१ ॥
पित्तरक्तेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथवा ।
वस्तिर्गुदं विलिखति तीक्ष्णोऽति विदहत्यपि ॥

---

* स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुतीक्ष्णातिमात्रया ।
यस्य वस्तिः प्रयुज्येत नातिमात्रं प्रयुज्यते ॥
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
प्रपन्नोऽङ्गरुजं कुर्य्यात्तं तैललवणान्वितम् ॥
उष्णाम्बुप्रस्तरक्वाथस्वेदैस्समुपपादयेत् ।
सबिल्वतैललवणो निरूहस्तस्य इष्यते ॥
तैलावगाहस्विन्नस्य कारयेदनुवासनम् ।
अभुज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कार्यं ततः परम् ॥
एतेऽधिकः पाठः पुस्तकान्तरेषु दृश्यते ।

स विदग्ध सवत्यसं पित्तञ्चानेकवर्णवत् ।
बहुधा च्यतिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ २२ ॥
आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु चृ सौराजं पयः शृतम् ।
सर्पिषा योजितं शीतं वस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥
वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्व्वुदारे च शस्यते ॥
गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः सुमधुराश्च ये ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इतीमा व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिभेषजाः ।
बुद्धा कार्त्स्न्येन तान् वस्तीन् नियुञ्जन् नापराध्यति ॥
तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्द्दवं तथा ॥
आपादतलमूर्द्धस्थान् दोषान् पक्वाशये स्थितः ।
वीर्य्येण वस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥
यद्वत् कुसुम्भसंमिश्रात् तोयाद्रागं हरेत् पटः ।
तद्वद्द्रवीकृतात् कायान्निरूहो निर्हरेन्मलान् ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
वस्तिव्यापद्दिकी सिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः प्रासृतयोगिकां सिद्धिं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान् स्नेहनान् मृदून् ।
कर्म्मणा विप्लुतानाञ्च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २ ॥
क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्य्यौ मधुतैलघृतात् त्रयः ।
खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ ३ ॥
एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्वाथाद् द्वौ कौलत्थाद् द्वौ स वातनुत् ॥ ४ ॥
पञ्चमूलरसात् पञ्च द्वौ तैलात् क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ५ ॥
सैन्धवार्द्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रसृतौ हपुषात् क्षौद्रान् निरूहः शुक्रकृत् परः ॥ ६ ॥
पटोलनिम्बभूनिम्बरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात् सर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ॥ ७ ॥
विड़ङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुपर्णिकात् ।
कषायात् प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विड़ङ्गपिप्पलीकल्को निरूहः क्रिमिनाशनः ॥ ८ ॥
पयसैरण्डस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ९ ॥

चत्वारस्ते बगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्षपैः कल्कै विटसङ्गानाहभेदनः ॥ १० ॥
श्वदंष्ट्राश्मभिदेरण्डरसात् तैलात् सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्च यष्ट्याह्वात् कौन्ती मागधिका शिता ॥
कल्को वस्तिस्तु मानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ।
एते मलवधाः कोष्णा निरूहाः प्रसृता नव ॥ ११ ॥
मृदुबस्तिजड़ीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्वादु प्रत्यास्थापनमेव च ॥ १२ ॥
वातोपसृष्टस्योष्णैः सुग्रगुदहाहादयो यदि ।
द्राक्षादिना विव्रतूकल्कं दद्याद्दोषानुलोमनम् ॥
तद्धि पित्तशकृद्वातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ।
शुद्धस्यापि पिबेत् शीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १३ ॥
अथवातिविरिक्तः स्यात् क्षीणविट्कः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान् पिबेद्दध्यथवा सुराम् ॥ १४ ॥
सामं चेदतिसार्य्येत शूलारोचकवान् नरः ।
स घनातिविषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १५ ॥
शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्य्यते ।
पक्वस्तत्र स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ १६ ॥
पञ्चानामेषां द्विसंसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति तु ।
केवलैः सह चेत् त्रिंशद्विद्यात् सोपद्रवानपि ॥
शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्त्तारुचिज्वरान् ।
सतृष्णादाहमूर्च्छान्तांश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ १७ ॥
तत्रामेऽन्तरपानं स्याद् व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।

पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ १८ ॥
वातघ्नग्राहिवर्गीयैर्वस्तिः शकृति शस्यते ।
स्वाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ १९ ॥
रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।
साध्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥ २० ॥
शकृता वायुना चामे तेन वर्च्चस्यथानिले ।
संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्ग्रोषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २१ ॥
पित्तेनामेऽसृजा वापि तयोरामेन वा पुनः ।
संसृष्टयोर्भवेत् पानं सव्योषस्वादुतिक्तकम् ॥
तथामे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।
आमे तनुकफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ॥ २२ ॥
वातेन विषि पित्ते वा विट्पित्तास्रैस्तथानिले ।
मधुराम्लकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २३ ॥
शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ।
वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ २४ ॥
कफेन विषि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ।
व्योषतिक्तकषायः स्यात् संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २५ ॥
स्याद्वस्तिर्व्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ।
मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥ २६ ॥
मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।
वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्य्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ २७ ॥
त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।
युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्व्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ २८ ॥

युगपत् षड्रसं पक्वां संसर्गं पाचनं भवेत् ।
निरामानाञ्च पक्वानां वस्तिः षाड्रसिको मतः ॥ २९ ॥
उदुम्बरशलाटूनि जम्ब्वाम्रोदुम्बरत्वचः ।
शङ्खं सर्ज्जरसं लाक्षां कर्द्दमञ्च पलांशिकम् ॥
पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ।
अतीसारेषु सर्व्वेषु पेयमेतद् यथाबलम् ॥ ३० ॥
कच्छुराधातकीबिल्वसमङ्गारक्तशालिभिः ।
मसूराश्वत्थशुङ्गैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥ ३१ ॥
बालोदुम्बरकट्वङ्गसमङ्गाम्रचपल्लवैः ।
मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ ३२ ॥
स्थिरादीनां वटादीनामिक्ष्वादीनामथापि वा ।
क्वाथेषु समसूराणां यवाग्वः स्युः पृथक् पृथक् ॥ ३३ ॥
कच्छुरामूलशाल्यादितण्डुलैर्वापि साधिताः ।
दधितक्रारनालाम्लक्षारेष्विक्षुरसेऽपि वा ॥
शीताः सशर्कराः क्षौद्राः सर्व्वातीसारनाशनाः ।
ससर्पिर्मरिचाजाजीमधुरा लवणाः शिवाः ॥ ३४ ॥

भवन्ति चात्र ।

स्निग्धाम्ललवणमधुरं पानं वस्तिश्च मारुते कोष्णः ।
शीतं तिक्तकषायमधुरं पित्ते च रक्ते च ॥
तीक्ष्णोष्णकषायकटु श्लेष्मणि संग्राहि वातनुच्छकृति ।
पाचनमामे पानं पिच्छासृग्वस्तयो रक्ते ॥
अतिसारं प्रत्युक्तं मिश्रं द्वन्द्वामजेष्वपि च ।
तत्रोद्रेकविशेषाद्दोषेषूपक्रमः कार्य्यः ॥ ३५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रसृतिकाः सव्यापत् क्रिया निरूहास्तथातिसारहिताः ।
रसकल्पघृतयत्राश्च श्लोक्ता गुरुणा प्रसृतप्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
प्रासृतयोगिका सिद्धिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्म्मीयां सिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्तोत्तरं मर्म्मशतमस्मिन् शरीरे स्कन्धशाखाश्रितमग्निवेश ! तेषामन्यतमपीड़या समधिकपीड़ा भवति चेतनानिबन्धवैशेष्यात् । तत्र शाखाश्रितेभ्यो मर्म्मभ्यः स्कन्धाश्रितानि गरीयांसि शाखानां तदाश्रितत्वात् । स्कन्धाश्रितेभ्योऽपि हृद्बस्तिशिरांसि तन्मूलत्वाच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तत्र हृदि दश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धिचेतनामहाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि । शिरसीन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च स्रोतांसि सूर्य्यमिव गभस्तयः संश्रितानि । बस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिणीनां मध्ये मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्व्वस्रोतसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठितो भवति । बहुभिश्च तन्मूलैर्मर्म्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिनकरकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ३ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरीरभेदः स्यादा-श्रयनाशादाश्रितस्य नाशः, तदुपघातात् तु घोरव्याधिप्रादु-र्भावस्तस्मादेतानि विशेषेण रक्ष्याणि बाह्याभिघाताद् वाता-दिदोषेभ्यश्चेति ॥ ४ ॥

तत्र हृदयेऽभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठशोषक्लोमापकर्षण-जिह्वानिर्गम-मुखतालुशोषापस्मारोन्माद-प्रलाप-चित्तनाशादयः स्युः। शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्द्दितचक्षुर्विभ्रममोहवेष्टन-चेष्टानाशकासश्वासहनुग्रहमूकगद्गदत्वाक्षिनिमीलनगण्डस्पन्द-नजृम्भणलालास्रावस्वरहानिवदनजिह्मत्वादीनि। वस्तौ तु वातमूत्रवर्चोनिग्रहवङ्क्षणमेहनवस्तिशूलकुण्डलोदावर्त्तगुल्म-ष्ठीलाष्ठीलोपस्तम्भनाभिकुक्षिगुदश्रोणिग्रहादयः। वाता-द्युपसृष्टानान्त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियादिविधीनुग्र-क्तानि। किन्त्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि। अनिलो हि पित्त-कफसमुदीरणे हेतुः, प्राणमूलञ्च स वस्तिकर्म्मसाध्यतमः। तस्मान्न वस्तिकर्म्मसमं किञ्चित् कर्म्म मर्म्मपरिपालनम् ॥ ५ ॥

तत्र षड़ास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धा-विह च विहितान् वस्तीन् बुद्धा विचार्य्य मर्म्मामर्म्मपरिपाल-नार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्साञ्च। भूयश्च हृदुपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणानामन्यतमचूर्णयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन वानेन वाम्लेन चुक्रेन वा पाययेत, स्थिरादिपञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं बिल्वादिपञ्चमूलरससिद्धा च यवागूः, हृद्रोग-विहितञ्च कर्म्म। मूर्द्ध्नि तु वातोपसृष्टेऽभ्यङ्गस्वेदनोपनाहन-स्नेहपाननस्यःकर्म्मावपीड़धूमादीनि। वस्तौ तु कुम्भीस्वेदो वर्त्ति-

यश्च । श्यामादिभिर्गोमूत्रसिद्धो निरूहः, बिल्वादिभिश्च सुरादि सिद्धः शरकाशेचुदर्भगोक्षुरकमूलशृतक्षीरैश्च, त्रपुषैर्व्वारुखराश्वा- वीजयवान् वुक्काकल्कितो निरूहः, क्षारयवतिल्वकभृष्टकल्कितो निरूहः, पीतदारुकसिद्धतैलानुवासनम् । तैल्वकञ्च सर्पिर्वि रेकार्थम् । शतावरीगोक्षुरकवृहतीकण्ठकारिकागुडूचीपुनर्नवो- शीरमधुकद्विशारिवालोध्रश्रेयसीकुशकाशमूलकषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराश्वोपकुञ्चिकावत्सकत्रपुषैर्व्वारुवीजशितिमा- रकमधुकवचाशतपुष्पाश्मभेदवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं तैल- मुत्तरवस्तिर्निरूहः स्निग्धस्विन्नस्य वस्तिशूलमूत्रविकारहर इति ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

हृदि मूर्द्धि च वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् तेषां सदा यत्नात् कुर्व्वीत परिपालनम् ॥
आघातवर्ज्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्त्तनम् ।
उत्पन्नार्त्तिविघातश्च मर्म्मणां परिपालनम् ॥ ७ ॥
अत ऊर्द्ध्वं विकारा ये त्रिमर्म्मीये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्म्मजास्तेषां कांश्चिद्वक्ष्यामि सौषधान् ॥ ८ ॥
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्द्ध्वं प्रपद्यते ।
पीड़यन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीड़यन् ॥
धनुर्वन्नमयेद् गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत् तदा ।
कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसञ्ज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ ९ ॥
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाञ्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।

हृदि मुक्त नरः स्वास्थ्यं याति मोहं व्रते पुनः ॥
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥ १० ॥
स नरः कफवाताभ्यां रुद्धस्तञ्च विमोचयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रधमनैः संज्ञान्तासु मुक्तासु विन्दति ॥
मरिचं शिग्रुबीजानि विडङ्गञ्च फणिज्झकम् ।
एतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥
हिङ्गु तुम्बुरु पथ्या च पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवक्वाथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्तिऽपतन्त्रके ॥
हिङ्गुम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्च्चलदाडिमम् ।
पिबेद्वातकफघ्नञ्च कर्म्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥
शोधना वस्तयस्तीक्ष्णा हितास्तस्य च कृत्स्नशः ।
सौवर्च्चलाभयाव्योषैः सिद्धन्तु स्याद् घृतं हितम् ॥ ११ ॥
मधुरस्निग्धगुर्व्वन्नसेवनाच्चिन्तनाच्छ्रमात् ।
शोकाद्व्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥
हृदयव्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्ध्यप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ १२ ॥
कफघ्नं तत्र कर्त्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यञ्च कटु तिक्तकम् ॥ १३ ॥
मूत्रौकसादं जठरं कृच्छ्रं स्रोतूमङ्गसङ्क्षयौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्ठीला वातवस्त्युष्णमारुतौ ॥
वातकुण्डलिकायन्थिविड्घातौ वस्तिकुण्डलम् ।

त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषांस्तान् लिङ्गतः शृणु ॥ १४ ॥
पित्तं कफो द्वयं वापि वस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तं पीतं घनं सृजेत् ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्व्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रैकसादं तं विद्यात् पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ १५ ॥
विधारणात् प्रतिहतं वातोदावर्त्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥
अपक्तिमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥
हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्म्मीये प्रकीर्त्तितम् ।
हन्यान्मूत्रादिसंघातं व्याधिञ्च गुदमेढ्रयोः ॥ १६ ॥
मूत्रितस्य व्यवायात् तु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
पूर्व्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत् तत् कृच्छ्रमुच्यते ॥ १७ ॥
स्ववेगुणानिलाक्षेपैः किञ्चिन्मूत्रस्य तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत् पश्चात् तदरुग्वाथवातिरुक् ॥
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुशेफसः ॥ १८ ॥
वाताकृतिर्भवेद्दाताम्मूत्रे शुष्यति संचयः ॥ १९ ॥
चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ २० ॥
आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्य्यात् तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ २१ ॥
मूत्रमाधारयेद् वस्तौ वायुः क्रुद्धो विधारणात् ।
मूत्ररोधार्त्तिकण्डूभिर्वातवस्तिः स उच्यते ॥ २२ ॥

उष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन् रक्तपीतकम्।
उष्णवातः सृजेत् कृच्छ्रादस्तुग्रपस्थार्त्तिदाहवान्॥ २३॥
गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः।
मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली॥
मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभग्नगौरववेष्टनैः।
तीव्रस्क्‌मूत्रविट्सङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा॥ २४॥
रक्तं वातकफादृष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम्।
ग्रन्थिं कुर्य्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्॥
अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते॥ २५॥
रूक्षदुर्ब्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद् यदा।
मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः।
विड्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्द्दिशेत्॥ २६॥
द्रुताध्वलङ्घनायासैरभीघातात् प्रपीड़नात्।
स्वस्थानाद्वस्तिरुदवृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥
शूलस्पन्दनदाहार्त्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि।
पीड़ितस्तु स्रवेद्धारां स्तम्भनोद्वेष्टनार्त्तिमान्॥
वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥
तस्मिन् पित्तावृते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता।
श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम्॥
श्लेष्मरुद्धबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति।
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः॥
स्यांद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च॥ २७॥

दोषाधिक्यमवेक्षेऽतान् मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत्।
वस्तिमुत्तरवस्तिञ्च सर्व्वेषामेव योजयेत्॥ २८॥
पुष्पनेत्रन्तु हैमं स्यात् सूक्ष्ममौत्तरवस्तिकम्।
जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम्॥
रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम्॥ २९॥
तेनाजवस्तियुक्तेन स्नेहस्यार्द्धपलं नयेत्।
यथा वयोविशेषेण स्नेहमात्रां विकल्पय वा॥ ३०॥
स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा।
सृष्टविण्मूत्रवेगस्य पीठे जानुसमे मृदौ॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृतान्विते।
शलाकयान्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत्॥
ततः शेफःप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत्।
गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम्॥
छिंद्याद्ध्यतिगतं वस्तिमूले स्नेहो न गच्छति।
सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नेत्रमेव च॥ ३१॥
प्रत्यागते द्वितीयन्तु तृतीयञ्च प्रदापयेत्।
अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीव्युषितस्य च॥
पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्षपैः।
वार्त्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्याकैः ससहाचरैः॥
मूत्राम्लपिष्टैः सगुडैर्वर्त्तिं कृत्वा प्रवेशयेत्।
अग्रे तु सर्षपाकारां पश्चाद् द्विमाषसम्मिताम्॥
नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम्।
नेत्रवन्मूत्रनाड्यान्तु पायौ वाङ्गुष्ठसम्मिताम्॥ ३२॥

स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिको विधिः ।
परिहारश्च व्यापत्सम्यग्दत्तस्य लक्षणम् ॥ ३२ ॥
स्त्रीणामार्त्तवकाले तु प्रतिकर्म्म तदाचरेत् ।
गर्भासना सुखं स्नेहं तदादत्ते ह्यपावृता ॥
गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मारुते ॥ ३४ ॥
वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ।
योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ॥
अप्रस्रवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
विदध्यादुत्तरं वस्तिं यथास्वौषधसंस्कृतम् ॥ ३५ ॥
पुष्पनेत्रप्रमाणन्तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ॥
गर्भमार्गे तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ॥ ३६ ॥
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनु वंशगतं सुखम् ॥
द्वित्रिचतुरिति स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ।
वस्तिं वस्तौ प्रणीते तु वस्तिश्चानन्तरो भवेत् ॥
त्रिरात्रं कर्म्म कुर्व्वीत स्नेहमात्रां विवर्द्धयन् ।
अनेनैव विधानेन कर्म्म कुर्य्यात् पुनस्त्र्यहात् ॥ ३७ ॥
अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्भेदः प्रवक्ष्यते ।
रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ॥
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्व्वन्ति दारुणम् ।
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ॥

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ।
जीवेत् त्र्यहं चेद्भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ।
शिरोविरेकसेकादि सर्व्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥ ३८ ॥
रूक्षात्यध्यशनात् पूर्व्ववातावश्यायमैथुनैः ।
वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥
केवलः सकफो वापि गृहीत्वार्द्धं शिरो बली ।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्द्धे च वेदनाम् ॥
शस्त्रारणिनिभां कुर्य्यात् तीव्रां सोऽर्द्धावभेदकः ।
नयनं वाथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥
चतुःस्नेहोत्तमा मात्रा शिरःकायविरेचनम् ।
नाड़ीस्वेदो घृतं जीर्णं वस्तिकर्म्मानुवासनम् ॥
उपनाहः शिरोवस्तिर्दहनं चात्र शस्यते ।
प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ३९ ॥
सन्धारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥
सूर्य्योदयेऽंशुसन्तापाद् दुष्टं विष्यन्दते शनैः ।
ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या च वर्द्धते ॥
दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
सूर्य्यावर्त्तः स तत्र स्यात् सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥
शिरःकायविरेकौ च मुर्द्ध्नि तु स्नेहधारणम् ।
जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥
बर्हितित्तिरिलावादिशृतक्षीरोत्थितं घृतम् ।
नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोपसाधितम् ॥ ४० ॥

उपवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।
दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यापश्चाद्घाटासु वेदनाम् ॥
तीव्रां कुर्व्वन्ति नासाक्षिभ्रूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥
सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कावर्त्तनाशनैः ॥ ४१ ॥
वातो रूक्षादिभिः क्रुद्धः शिरःकम्पमुदीरयेत् ।
तत्रामृताबलारास्नामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यञ्च तर्पणम् ॥ ४२ ॥
नस्तः कर्म्म च कुर्व्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ।
द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ ४३ ॥
नावनञ्चावपीड़श्च ध्मापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्षश्च विज्ञेयो नस्तःकर्म्म तु पञ्चधा ॥
स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीड़ो द्विधा मतः ॥
चूर्णस्याध्मापनं नाम देहस्रोतोविशोधनम् ।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥
प्रतिमर्षो भवेत् स्नेहो निर्द्दोष उभयार्थकृत् । ४४ ॥
एवं तद्रेचनं कर्म्म तर्पणं शमनं त्रिधा ॥
स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः ।
शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म्म प्रशस्यते ॥
ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पार्द्दितादयः ।
शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म्म प्रचक्ष्यते ॥
रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ॥ ४५ ॥

ध्मापनं धूमपानञ्च यथायोगेषु शस्यते ।
दोषादिकं समीक्ष्यैव भिषक् सम्यक् च कारयेत् ॥ ४६ ॥
फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ।
तत्तु संकल्पयेत् तेन पचेत् स्नेहं विरेचनम् ॥
यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ।
साधयित्वा भिषक् स्नेहं नस्तः कुर्य्याद्विधानवित् ॥ ४७ ॥
प्राक्सूर्य्ये मध्यसूर्य्ये वा कुर्य्यात् तर्पणमेव च ।
उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ॥
प्रलम्बशिरसः किञ्चित् किञ्चित् पादोन्नतस्य च ।
दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान् भिषक् ॥ ४८ ॥
अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ।
अत्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गे च तिष्ठति ॥
अत एव शयानस्य शुद्धार्थं स्वेदयेच्छिरः ।
संस्वेद्य नासामुन्नाम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्व्वणा ॥
हस्तेन दक्षिणेनाथ दद्यादुभयतः समम् ।
प्रणाड्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि ॥ ४९ ॥
कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनः पुनः ।
तं स्नेहं श्लेष्मणा सार्द्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति ॥ ५० ॥
स्वेदनोत्क्लेशितः श्लेष्मा नस्तः कर्म्मण्युपस्थितः ।
भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते प्रति ॥
श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ।
ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ॥
हिताम्नभुङ् निवातोष्णासेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

विधिर्दोषेऽवपीड़स्य कार्य्यः प्रध्मापनस्य तु ।
षड़ङ्गुल्याथवा नाड्या धमेच्चूर्णं मुखेन तु ॥
विरिक्तशिरसन्तूर्णं पाययित्वाम्बु भोजयेत् ।
लघु स्निग्धविदग्धञ्च निवातस्थमतन्द्रितम् ॥ ५२ ॥
विरेकश्चान्यो दोषस्य कोपनं यश्च सेवते ।
स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान् गदान् बहून् ॥
यथास्वं विहितां तत्र क्रियां कुर्य्याद्विचक्षणः ।
अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ॥ ५३ ॥
अजीर्णे भुक्तभक्ते च तोयपीतेऽथ दुर्द्दिने ।
प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासने ॥
नावनं स्नेहनं रोगान् करोति श्लैष्मिकान् बहून् ।
तत्र श्लेष्महरः सर्व्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ॥ ५४ ॥
क्षामे विरेचिते गर्भे व्यायामाभिहतेष्वपि ।
वातो रूक्षेण नस्येन क्रुद्धः स्वान् जनयेद्गदान् ॥
तत्र वातहरः सर्व्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ।
स्वेदादिः स्याद् घृतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ॥ ५५ ॥
ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य च ।
रूक्षैः शीताञ्जनैर्लेपैः पुटपाकैश्च साधयेत् ॥ ५६ ॥
स्नेहनं शोधनञ्चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ।
प्रतिमर्षस्तु नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ५७ ॥
नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात् प्रातर्निशि च सर्व्वदा ।
नचोत्सृजेद्दरोगाणां प्रतिमर्षः स दार्ढ्यकृत् ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकौ।

त्रीणि यस्मात् प्रधानानि मर्म्माण्यभिहतेषु च।
तेषु लिङ्गं चिकित्सा च रोगभेदाश्च सौषधाः॥
विधिरुत्तरवस्तेश्च नस्तःकर्म्मविधिस्तथा।
षड्व्यापद्भेषजं सिद्धौ मर्म्माध्याये प्रकीर्त्तितम्॥ ५६॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
त्रिमर्म्मीयसिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः॥ ९॥

दशमोऽध्यायः।

अथातो वस्तिसिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

सिद्धानां वस्तीनां शस्तानां तेषु तेषु रोगेषु।
शृण्वग्निवेश गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम्॥ २॥
बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः सम्यक्।
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान् स्वान् रोगान् नियच्छति॥
कर्म्मान्यद्वस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात्।
आशूपतर्पणातर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च॥ ३॥
सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादिभेषजादानात्।
दुःखोद्गारोत्क्लेशाहृद्यत्वकोष्ठरुजा विरेके स्युः॥
अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावदप्राप्तप्रहीनधातुबलौ।
आस्थापनमेव तयोः सर्व्वार्थकृदुत्तमं कर्म्म॥

बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहान् नृणां दधात्याशु । ४ ॥
अनुवासनं निरूहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥
शाखावातार्त्तानां सङ्कुचितस्तब्धभग्नसन्धीनाम् ।
विट्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्त्तरुगादिषु च शस्तः ॥ ५ ॥
उष्णार्त्तानां शीतान् शीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।
तद्योगौषधयुक्तान् वस्तीन् सन्तर्क्य विनियुञ्ज्यात् ॥ ६ ॥
वस्तीन् न वृंहणीयान् दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ।
मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्त्ताः ॥ ७ ॥
क्षीणक्षतदुर्ब्बलमूर्च्छितकृशशुष्कस्तब्धदेहानाम् ।
दद्यान्न विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ ८ ॥
वाजीकरणासृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुताः सर्व्वे ।
शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥ ६ ॥
युञ्ज्याद् द्रव्याणि वस्तिष्वम्लं मूत्रं पयःसुराक्वाथान् ।
अविरोधाद्धातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥
सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।
जङ्घानुलोमभागाः सर्षपाः शर्करा लवणम् ॥
आपो वस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि सुः ।
युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १० ॥
चिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्य्यये च मृदवः ।
सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥ ११ ॥
अर्द्धश्लोकैरतः सिद्धान् नानाव्याधिषु वर्गशः ।
वस्तीन् वीर्य्यसमैर्भागैर्यथार्हानिह तान् शृणु ॥ १२ ॥
बिल्वोऽग्निमन्थः श्योणाकः काश्मर्य्यः पाटलिस्तथा ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहत्यौ वर्द्धमानकः ।
यवाः कुलत्थाः कोलास्थि स्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।
शस्यन्ते सचतुःस्नेहाः पिशितस्य रसाः शिवाः ॥ १३
नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।
मञ्जिष्ठा शारिवानन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं तुङ्गञ्च पैत्तिके त्रयः ।
सशर्कराघृतक्षौद्राः सक्षीरा वस्तयो हिताः ॥ १४ ॥
अर्कस्तथैव चालर्कं एकाष्ठीला पुनर्नवा ।
हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥
पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ।
सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिस्नेहान्विता हिताः ॥ १५ ॥
फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवक्षोड़वत्सकाः ।
श्यामा च तिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि ॥
प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।
सप्तला शङ्खिनी लोध्रं फलं कम्पिल्लकस्य च ॥
चत्वारो मूत्रसिद्धास्तु पक्वाशयविशोधनाः ॥ १६ ॥
काकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी शतावरी ।
विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥
आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।
जाङ्गलानूपजं मांसमितेऽते शुक्रमांसदाः ॥ १७ ॥
जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकीपुष्पवत्सकौ ।
प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥
प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।

वटाद्याः किंशुकं लोध्रमिति सांग्राहिका मताः ॥ १८ ॥
परिस्रवे शृतं क्षीरं सवृश्चीरपुनर्नवम् ।
आखुपर्णिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥
कोलकतककाण्डेक्षुदर्भपोटेक्षुवालिभिः ।
दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ १९ ॥
कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ।
वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥
परिकर्त्ते तथा वृन्तैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ॥ २० ॥
मुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।
हितः प्रवाहणे तद्वद् वृन्तैः शाल्मलिकस्य च ॥ २१ ॥
अपुष्पावरोहिका काकनासा राजकशेरुकः ।
सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ॥
न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ॥ २२ ॥
बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ।
काश्मर्य्यं बदरी दूर्व्वा तथोशीरप्रियङ्गवः ॥
जीवनीयैः शृतैः क्षीरैर्द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
वस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥
गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ।
तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ २३ ॥
शशैणदक्षमार्ज्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।
सद्यस्कैर्मृदुभिर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ २४ ॥
मधूकमधुकद्राक्षादूर्व्वाकाश्मर्य्यचन्दनैः ।
शर्कराफलनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।

रक्तपित्ते प्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।
आशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥
वे तथा दाहे परिकर्त्ते प्रवाहणे ।
रोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा त्रयः ॥
रक्तपित्ते द्वयं मेहे एकत्रिंशच्च पञ्च च ।
सुलभाश्चौषधक्लेशा वस्तयो गुणवत्तमाः ॥ २६ ॥
गुल्मातिसारोदावर्त्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥
यथास्वमौषधैः सिद्धान् वस्तीन् दद्याद्विचक्षणः ।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन कुर्य्याद् योगान् पृथग्विधान् ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
वस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः फलमात्रासिद्धिं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भगवन्तमुदारसत्त्वधीश्रुतविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
फलवस्तिवरत्वनिश्चये सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः सपुलस्त्यासितगौतमादयः ।

कतमत् प्रवरं फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ २ ॥
कफपित्तहरं वरं फलेष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्य्यतया भिनत्ति तत् शक्रदित्याह नृपोऽथ वा
कटुतुम्बीफलमुत्तमं मतं वमने दोषसमीरणञ्च तत्
तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णताकटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽ१६ ॥
कफपित्तनिबर्हणं परं स च वामार्गवमित्यमन्यत ।
तदमन्यत वातलं पुनर्वड़िशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥
कुटजं प्रशशंस चोत्तमं न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।
अतिविज्जलमूर्द्ध्वभागिकं पवनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥
कृतवेधनमाह वातलं कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।
तदसाध्विति तत्र शौनकः कटुकञ्चापि बलघ्नमित्यपि ॥
इति तद्वचनानि हेतुभिः सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।
प्रशशंस फलेषु निश्चयं परमञ्चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥
फलदोषगुणान् सरस्वती प्रति सर्व्वैरपि सम्यगीरिता ।
न तु किञ्चिददोषनिर्गुणं गुणभूयस्त्वमतो [illegible]ते ॥ ४ ॥
इह कुष्ठहिता खरागरी हितमिक्ष्वाकु तमे हितं मतम् ।
कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कोठफलञ्च पाण्डुषु ॥
उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्व्वगदाविरोधि तु ।
मधुरं सकषायतिक्तकं तदहृद्यं सकटूष्णविज्जलम्
कफपित्तहृदाशुकारि चाप्यनपायं पवनानुलोमि च
फलनामविशेषतस्त्वतो लभतेऽनेषु फलेषु सत्स्वपि
गुरुणा च वचसुरादाहृते मुनिसङ्घेन च पूजिते त
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः सहितः शिष्यग... गेऽनुपृ

सर्व्वकर्म्म गुणकृद् गुरुणोक्तो वस्तिरूर्द्ध्वमथ वेदिना मतः ॥
ना[illegible]धोगुदगतश्च शरीरात् सर्व्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ६ ॥
[illegible]रीरं तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
[illegible]तो वा स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥
[illegible]विट्कं शुद्धिकरोऽनुलोमयति वस्तिः ।
[illegible]संघातः प्रकाशनात् प्रशान्तिमुपयाति ॥ ७ ॥
अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया गजोष्ट्रगोऽश्वाव्यजवस्तिकर्म्म ।
अपृच्छदेनं स च वस्तिमब्रवीद् विधिञ्च तस्याह पुनः प्रचोदितः॥८
अजाविके सौम्य गजोष्ट्रयोर्वा गवाश्वयोर्वस्तिमुशन्ति माहिषम् ॥
अजाविकाद्दत्तसुवस्तिमुत्तरं वदन्ति वस्तिं विपरीतरूपम् ।
सुवस्तिमष्टादशषोड़शाङ्गुलं तथैव नेत्रञ्च दशाङ्गुलं क्रमात् ॥
गजोष्ट्रगोऽश्वाव्यजवस्तिसन्धौ चतुर्थभागे कृतकर्णिकं वदेत् ॥९॥
प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
निरूह उष्ट्रस्य तथाढ़कद्वयं गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ १० ॥

का[illegible]रे मधुकं सपिप्पली
वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
हितानि सर्व्वेषु गुड़ः ससैन्धवो
द्विपञ्चमूलस्य विकल्पनास्त्वियम् ॥
[illegible]जेऽधिकोऽश्वत्थवटाश्वकर्णजाः
[illegible]खादिराः प्रग्रहशालतालजाः ।
[illegible]था च उष्ट्रे धवशिग्रुपाटला-
[illegible]धूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥
पलाश[illegible]शोकसुराह्वरोहिणी-

कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।
पलाशदन्तीसुरदारुकत्तृण-
द्रवन्त्य उक्तास्तुरगस्य चाधिकाः ॥
खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः
शम्याकबिल्वादिगणस्य च च्छदाः ।
अजाविकानां त्रिफलापरूषकं
कपित्थकर्कन्धुसबिल्वकोलजम् ॥ ११ ॥
अथाग्निवेशः सततोऽन्तरान्तरा
हितञ्च प्रपच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदातुराः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः ॥
द्विजो हि शिष्याध्ययनव्रताह्निक-
क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणात्
परानुरोधाद्बहुचिन्तनाद्भयात् ॥
नृचित्तवर्त्तिन्युपचारतत्परा
मृजाविभूषानिरता पराङ्गना ।
सदासनादत्यनुबन्धविक्रयक्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥
सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हारविहारसेविनो भवन्ति येऽन्येऽपि सदातुराश्च ते ॥ १२ ॥
समीरणं वेगविधारणोद्धतं विबद्धसर्वाङ्गरुजाकरं भिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्त्तिमादितः सुकल्पितां स्नेहवतीं प्रयोजयेत् ॥ १३
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रकान् सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान् ।

महान्ति मूलानि च पञ्च तद्वान्
विपाच्य मूले दधिमस्तुसंयुते ॥
सतैलसर्पिर्लवणैश्च पञ्चभि-
र्विमूर्च्छितं वस्तिमथ प्रयोजयेत्।
निरूहितं धन्वरसेन भोजितं
निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ १४ ॥
बलाश्वगन्धारास्नाफलबिल्वचित्रकान्
द्विपञ्चमूले कृतमालकोत्पले।
यवान् कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके
रसः स पेयैस्तु कलिङ्गकादिभिः ॥
सतैलसर्पिर्गुड़सैन्धवोहितः
सदा नराणां बलवर्णवर्द्धनः।

तथैव शस्तं मधुकेन साधितं फलेन बिल्वेन शताह्वयाथवा ॥१५॥
सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः।
नचान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्द्धनं निरूहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥१६

तत्र श्लोकः।

फलकर्म्मवस्तिषु वरत्वनिश्चयो वस्तयो गवादीनाम्।
सततान्तराश्चोद्दिष्टाः फलमात्रायां हितञ्चैषाम् ॥ १७ ॥

ग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सिद्धिस्थाने
फलमात्रासिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ालनाश

अथात उत्तरवस्तिसिद्धिं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अथ खल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्ब्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसन्धानबन्धनम् ॥
निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥
यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ।
गोपाल इव दण्डी गाः सर्व्वस्मादपचारतः ॥ २ ॥
अग्निसन्धुक्षणार्थन्तु पूर्व्वं पेयादिभिर्भिषक् ।
रसोत्तरेणैव चरेत् क्रमेण क्रमकोविदः ॥
स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।
स्वादुतिक्तौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥
अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।
व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक् ॥ ३ ॥
बलवान् वर्णवान् सर्व्वरतिः स्वक्षः स्थिरेन्द्रियः ।
प्रसन्नात्मा सर्व्वसहो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ४ ॥
एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्व्ववर्ज्ज्यानि वर्ज्जयेत् ।
महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥
उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचंक्रमणासने ।
अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नञ्च मैथुनम् ॥

ऊर्द्ध्वं देहेऽथ सर्व्वाधोमध्यपीड़ामदोषजाः।
श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः सुरयँथाक्रमम् ॥ ५ ॥
तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य सभेषजम्।
यथावत् संप्रवक्ष्यामि सिद्धान् वस्तींश्च यापनान् ॥ ६ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्रोतोरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्य्यपिपासा-ज्वर-तमकहनुमन्याग्रहनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरभेद-हिक्का-श्वासादयः स्युः। रथक्षोभात् सन्धिपर्व्वशैथिल्य-हनुनासाकर्णशिरःशूल-तोदकुक्षिविक्षोभाटोपान्त्रकूजनाध्मापन-हृदयेन्द्रियोपरोध-स्फिक्पार्श्व-वंक्षणवृषण-कटीपृष्ठवेदनासन्धिस्कन्धहनुग्रीवादौर्व्बल्याङ्गाभितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः। अतिचंक्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवंक्षणश्रोणीपृष्ठशूल-क्छर्द्दि-सक्थिसाद-सन्धिपाद-निस्तोदपिण्डिकोद्वेष्टनाङ्गमर्द्दांसाभितापशिराधमनीहर्षश्वासकासादयः स्युः। अत्यासनाद्रथक्षोभजाः स्फिक्पार्श्ववंक्षणवृषणकटीपृष्ठवेदनादयश्च। अजीर्णाध्यशनाभ्यान्तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रावसादक्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामविषादयः स्युः। विषमाहिताशनाभ्यामनन्नाभिलाषदौर्व्बल्यवैवर्ण्य-कण्डूपामागात्रावसाद-वातादिप्रकोपजाश्च ग्रहण्यर्शो-[illegible]दयः। दिवास्वप्नादरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्यपाण्डु-[illegible]ण्डूपामादाहक्छर्द्यङ्गमर्द्दहृत्स्तम्भजाड्य-तन्द्रानिद्राप्रसङ्ग-[illegible]न्द्यदौर्व्बल्यरक्ताचितातालुलेपाः पिपासा च। व्यवाया-[illegible]ोरुसादवस्तिशिरोगुदमेढ्रवृषणवंक्षणोरुजानुजङ्घा-[illegible]हृदयस्पन्दननेत्रपीड़ाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमनै-

कासश्वास-शोणितष्ठीवनस्वरावसादकटीदौर्ब्बल्यकाङ्गसर्व्वाङ्गरोगमुष्कश्वयथुवातवर्च्चोमूत्रसङ्ग-शुक्रविसर्गजाड्यवेपथुबाधिर्य्यंविषादादयः स्युः, उत्पाट्यत इव गुदं ताड्यत इव मेढ्रमवसीदतीव गमने वेपते हृदयं पीड्यन्ते सन्धयस्तमः प्रविश्यत इव च। इत्येवमेभिरष्टाभिरपचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः॥ ७॥

तेषां सिद्धिरुच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्गस्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादिभिर्वातहरः सर्व्वो विधिर्मौनञ्च। रथक्षोभातिचंक्रमणात्यासनजानां स्नेहस्वेदादि वातहरं कर्म्म सर्व्वं निदानवर्ज्जम्। अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्द्दनं रूक्षस्वेदधूमपानलङ्घनीयपाचनीयौषधावचारणञ्च। विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषक्रियाः। दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेचनव्यायामरूक्षाशनादिदीपनीयौषधोपयोगः प्रहर्षणोन्मर्द्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्व्वो विधिः। मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुपयोगः, तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्याश्चाहाराः स्नेहाः स्नेहविधयो यापना वस्तयोऽनुवासनञ्च। मूत्रवैकृतवस्तिशूलेषु चोत्तरवस्तिः, विदारीगन्धादिगणजीवनीयगणक्षीरसंसिद्धं तैलं स्याद् यापनाश्च वस्तयः सर्व्वकालं देयास्तानुपदेक्ष्यामः॥ ८॥

मुस्तोशीरबलारग्वधरास्नामञ्जिष्ठाकटुरोहिणीत्रायमाणापुनर्नवाविभीतकगुडूचीस्थिरादिपञ्चमूलानि पलिकानि खण्डशः क्षिप्तान्यष्टौ च मदनफलानि प्रक्षाल्य जलाढके निक्वाथ्य पादशेषो रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनः शृतः क्षीरावशेषो जाङ्गलरस-

तुल्यो मधुयुतः शतकुसुमामधुककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससैन्धवः सुखोष्णावस्तिः शुक्रमांसाग्निबलजननः क्षतक्षीणकासगुल्मशूलविषमज्वरब्रध्न-कुण्डलोदावर्त्तकुक्षिशूलमूत्रकृच्छ्रासृग्दरजोविसर्प-प्रवाहिका-शिरोरुजा-जानूरुजङ्घावस्तिग्रहाश्मर्य्युन्मादार्शःप्रमेहाध्मानवातरक्तपित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायनश्चेति ॥ ९ ॥

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहती कण्टकारिका गोक्षुरकरास्नाश्वगन्धा गुडूची वर्षाभूरारग्वधदेवदार्व्विति पलिकानि खण्डशः क्लिन्नानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढ़के क्षीरपादे पचेत्। पादशेषं कषायं पूतं शतकुसुमाकुष्ठमुस्तपिप्पलीहवुषाविल्ववचावत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयमानीसंक्षेपकल्कितं मधुघृततैलसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन् वा दद्यात्। सर्व्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललितसुकुमारक्षतक्षीणस्थविरचिरार्शसामपत्यकामानाञ्च ॥ १० ॥

सहचरबलामूर्व्वामूलशारिवासिद्धेन पयसा तथा वृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाशृतेन पयसा मधूकमदनपिप्पलीकल्कीकृतेन पूर्व्ववद् वस्तिः। तथा बलातिबलाविदारीशाल-[illegible]-पृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारिका-दर्भमूलकाश्मर्य्य-बिल्वफल-[illegible]न पयसा मधूकमदनकल्कीकृतेन मधुघृतसौवर्च्चलप्रयुक्तेन [illegible] ज्वरगुल्मप्लीहार्द्दितस्त्रीमद्यक्लिष्टानां सद्यो बलजननो [illegible]यनश्च ॥ ११ ॥

बलातिबलारास्नारग्वधमदनबिल्वगुडूचीपुनर्नवैरण्डाश्व-[illegible]सहचरपलाशदेववदारुद्विपञ्चमूलानि पलिकानि यव-

कोलकुलत्थादिप्रसृतं शुष्कमूलकानाञ्च जलद्रोणे सिद्धं निरूह-प्रमाणं शेषकषायं पूतं मधूकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचा-वत्सकरसाञ्जनप्रियङ्गुयमानीकल्कीकृतं गुड़घृततैलक्षौद्रक्षीर-मांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं सुखोष्णञ्च वस्तिं दद्यात्। शुक्रमूत्रवर्च्चःसङ्गानिलज-गुल्महृद्रोगाध्मानब्रध्नपार्श्वपृष्ठकटी-ग्रहसंज्ञानाशबलक्षयेषु च ॥ १२ ॥

हवुषार्द्धकुड़वो द्विगुणोऽर्द्धक्षुण्णयवः क्षीरोदकसिद्धः क्षीर-शेषो मधुघृततैललवणयुक्तो वस्तिः सर्व्वाङ्गविसृतवातरक्तसक्त-विराम् मूत्रक्षीणखेदितहितो वातहरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च। ह्रस्वपञ्चमूलीकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीमधूकमदनकल्की-कृतः सगुड़घृततैललवणः क्षीणविषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः। बलातिबलापामार्गात्मगुप्ताष्टपलार्द्धक्षुण्णयवाञ्जलिकषायः पूर्व्व-वद्वस्तिः स्थविरदुर्व्वलक्षीणशुक्ररुधिराणां पथ्यतमः ॥ १३ ॥

बलामधुकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषायमाजेन पयसा पुनः पक्त्वा मधुकाद्यकल्कितं समधुघृतसैन्धवं ज्वरा-र्त्तेभ्यो वस्तिं दद्यात्। शालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरककोल-काश्मर्य्यपरूषकखर्ज्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सिद्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृतसैन्धवः क्षीणेन्द्रिय-विषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः शस्तः ॥ १४ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयवगोधूममाष-कषायपञ्चप्रसृतेन छागपयः शृतं पादशेषं, कुक्कुटाण्डरसमधु-घृतशर्करासैन्धवसौवर्च्चलयुक्तो वस्तिर्वृष्यतमो बलजननश्च। यापनां वस्तयो द्वादश। कल्पश्चैषां शिखिगीनहंसहंसाण्ड-

रसेषु स्यात्। सतित्तिरिः समयूरः सपाकहंसपञ्चमूलीसिद्धं पयः.शतकुसुमामधुकरास्नाकुटजफलपिप्पलीकल्को घृततैलगुड़-सैन्धवयुक्तो वस्तिर्बलवर्णशुक्रजननो रसायनश्च ॥ १५ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्पलीमधूक-रास्नामदनमधुककल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो वस्तिः। मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्त्रं स्थिरादिभिः पलिकैः सह जले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं मदनविदारीपिप्पली-शतकुसुमामधुककल्कीकृतं मधुघृतसैन्धवयुक्तं वस्तिं दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रियेभ्यो हितो बलवर्णकरः। कल्पश्चैष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्यात् सक्षीरो रोहितादिषु मत्-स्येषु च ॥ १६ ॥

गोधानकुलमार्ज्जारमूषिकशल्लकमांसानां दशपलान् भागान् सपञ्चमूलान् पयसि पक्त्वा, तत्पयःपिप्पलीफलकल्कसैन्धव-सौवर्च्चलशर्करामधुघृततैलयुक्तो वस्तिर्बल्यो रसायनः क्षीणक्षत-सन्धानकरो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातवलासकप्रभृत्युदा-वर्त्तवातशुक्रमूत्रवर्च्चःशुक्राणां हिततमश्च ॥ १७ ॥

कूर्म्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषशुक्लकुक्कुट-हंसकुक्कुटाण्डरस-मधुघृतशर्करासैन्धवेक्षुरकात्मगुप्ताफलकल्क-[illegible]नामपि बलजननः। गोवृषवस्तवराहवृषण-[illegible]सिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरकात्मगुप्तामधुघृतयुतं [illegible] वस्तिः। कर्कटकरसश्चटकाण्ड-रसयुक्तः समधु-[illegible]रितैरते वस्तयः परमवृष्याः। उच्चटकेक्षुरकात्म-[illegible]तभोजनानुपानात् स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्य्युः॥१८॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटक्वाथात् पञ्चप्रसृतं मधुतैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहवुषाकल्कीकृतः सलवणो वस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवंक्षणवस्तिवृषणानिलरोगहरः। मृगविष्किरानूपबिलेशयानामेतेनैव कल्पेन वस्तयो देयाः। मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पार्द्धपलं सैन्धवार्द्धाक्षयुक्तो वस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिवातहरश्च। सद्योघृततैलवसामज्जचतुःप्रसृतं हवुषार्द्धपलं सैन्धवार्द्धाक्षयुक्तो वस्तिर्वृष्यतमो मूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनः। मधुतैलं चतुःप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पार्द्धपलं सैन्धवार्द्धाक्षयुक्तो वस्तिर्दीपनो वृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः क्रिमिकुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शोब्रध्नप्लीहमेहहरः। तद्वत् सह मधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो वस्तिः पूर्व्वकल्पेन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो वस्तिमेढ्रपाकपरिकर्त्तिकामूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च ॥ १९ ॥

मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्व्ववत् वस्तिर्वैलासपादहर्षगुल्मजानूरुकुञ्चनवस्तिवृषणमेढ्रत्रिकोरुपृष्ठशूलहरः। सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृतत[illegible]मुस्तशताह्वाकल्कितं सलवणो वस्तिः सर्व्ववात[illegible] द्विपञ्चमूलत्रिफलाबिल्वमदनफलकषायो ग[illegible] मदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयावशूकच[illegible] श्लेष्मव्याधिवस्त्राटोपवातशुक्रसङ्गपाण्डुरोग[illegible]लसकेषु देय इति ॥ २० ॥

अत ऊर्द्ध्वं वृष्यतमान् स्नेहान् वक्ष्यामः।

विदार्य्यामलकद्राक्षाखर्ज्जूराणां यन्त्रपीड़ितानां रसप्रस्थं पृथगेकैकं तद्वद्‌घृततैलगोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात्। जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्‌क्षीरी-शृङ्गाटकमधूलिकामधुकोच्चटकपिप्पली-पुष्करबीजनीलोत्पल-कदम्बपुष्प-पुण्डरीककेशरकल्कान् पृषत्तरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षबर्हिजीवञ्जीवककुलिङ्गनीलहंसानां रसं वसामज्ज्ञोश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत्। ब्रह्मघोषशङ्खपटहभेरीनिर्ह्लादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोहयेत्, भगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य तं स्नेहं विभागमात्रिकं समात्रिकं वा मङ्गलाशीःस्तुतिदेवतार्च्चनैर्वस्तिं गमयेत्। नृणां स्त्रीविहाराणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्त्तानां व्यापन्नयोनीनां बन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्त्तवानाञ्च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमं रसायनमुत्तमं बलीपलितनाशनं विद्यात् ॥ २१ ॥

बलागोक्षुरकरास्नाश्वगन्धाशतावरीसहचराणां शतं शतमायोज्य जलद्रोणशते प्रसाध्यं, तस्मिन् जलद्रोणावशेषे रसे वस्त्रपूते [illegible]लकस्वरसयोर्वस्तमहिषवराहवृषकुक्कुटबर्हिहंसका[illegible]रसानां घृततैलयोश्चैकैकं पृथक् प्रस्थमष्टौ [illegible]स्थान[illegible] दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्‌क्षीरीविस[illegible]लफलात्मगुप्तान्नपाकितालमज्जाखर्ज्जूरमृद्वी[illegible]कारीजीवकर्षभकक्षुद्रसहामहासहाशतावरी[illegible]प्पलीह्रीवेरत्वक्‌पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत्। [illegible]विधिना तत्सिद्धं वस्तिमादद्यात्। तेन स्त्रीशतं [illegible]च दत्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित्। एष

वृष्यो वर्ण्यो वृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् चतचीणनष्टशुक्र-विषमज्वरार्त्तानां व्यापन्नयोनीनाञ्च पथ्यतमः ॥ २२ ॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणशते पक्का द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीचुरसप्रस्थाभ्यामष्टगुणचीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुक-मधूक-चन्दन-मधूलिका-शारिवामेदामहामेदाकाकोली-चीर-काकोलीपयस्यागुरुमञ्जिष्ठाव्याघ्रनखशटीसहचरासहस्रवीर्य्या-वराङ्गलोध्राणामचमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेत्। ब्रह्म-घोषादिना विधिना तत्सिद्धं वस्तिं दद्यात्। एष सर्व्व-रोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणां चतचय-वातपित्तवेदनाश्वासकासहरस्त्रिभागमाचिकोऽकालवलीपलित-नुद्वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्द्धनः। इत्येते रसायनाः स्नेहवस्तयः सति विभवे शतपाका सहस्रपाका वा कार्य्या वीर्य्यबलाधा-नार्थमिति ॥ २३ ॥

भवन्ति चात्र।

इत्येते वस्तयः स्नेहाश्चोक्ता प्राणिषु संश्रिताः।
स्वस्थानामातुराणाञ्च वृद्धानाञ्चाविरोधिनः ॥
अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः।
सर्व्वरोगप्रशमनाः सर्व्वेष्वृतुषु यौगिकाः ॥
नारीणामप्रजातानां नराणाञ्चाप्यपत्यदाः ः कुटज-
उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहवस्तिनिरूहयोः ॥ स्तः
व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च रिसूचिका-
सम्भोजनं रथचोभो वस्तिष्वेतेषु गर्हितम्।
गुदचीच-

तत्र श्लोकाः।

शिखिगोनर्द्दहंसाण्डैर्द्दशवस्तयस्त्रयः।
विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत् प्रतुदैः प्रसहैर्नव॥
विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिभिः।
नव मत्स्यादिभिश्चैव शिखिकल्पेन वस्तयः॥
दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्म्मकल्पेन वस्तयः।
मृगैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश॥
आनूपैर्द्दशशिखिवद्भूशयैश्च चतुर्द्दश।
एकोनत्रिंशदित्येते सह स्नेहैः समासतः॥
प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोड़शोत्तरे।
एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्व्वन्त्यतिवृषं नरम्॥
नातियोगं न वायोगं स्तम्भितास्ते च कुर्व्वते।
मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यद्यत्वेते प्रयोजिताः।
समूत्रैर्वस्तिभिस्त्वेतैराश्वाप्यः क्षिप्रमेव सः॥
शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्त्तिकाः।
सुग्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया॥
अरिष्टक्षीरशीध्वाद्यास्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया।
युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान् न प्रसङ्गतः॥
यपूर्व्वाणां व्यापदः सचिकित्सिताः।
पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेन्नरं सदा॥ २५॥
मनादीनामसम्यक्करणापदाम्।
ाधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते॥ २६॥
ं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम्।

हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेशेन धीमता ॥
दीर्घमायुर्यशः स्वास्थ्यं त्रिवर्गञ्चापि पुष्कलम् ।
सिद्धिञ्चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ॥ २७ ॥
विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्त्ता कुरुते तन्त्रं पुराणञ्च पुनर्नवम् ॥
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तत्तु संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥
तच्छङ्करं भूतपतिं संप्रसाद्य समापयेत् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥ २८ ॥
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्त्रं दोषविवर्ज्जितम् ।
षट्त्रिंशता विचित्रं हि भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ॥
तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ।
प्रदेशोद्देशनिर्द्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ॥
उपदेशापदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयाः ।
प्रसङ्गैकान्तनैकान्ताः सापवर्गो विपर्य्ययः ॥
पूर्व्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ।
अतीतानागतावेक्षा स्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ॥
निदर्शनं निर्व्वचनं सन्नियोगो विकल्पनम् ।
प्रत्युच्चारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥
तन्त्रे व्याससमासोक्ता भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ।
एकदेशेन दृश्यातु समासाभिहितं यथा ॥